

COURSE GUIDE

NATIONAL OPEN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF ARTS

**COURSE TITLE: INTRODUCTION TO THE ORAL LITERATURE OF
HAUSA (HAU:204)**

HAU 204

COURSE GUIDE

**COURSE TITLE: INTRODUCTION TO THE ORAL LITERATURE OF
HAUSA (HAU:204)**

Course Writer   Dr. Aliyu Isa Sulaiman

Course Editor   Professor Ibrahim Malumfashi

Hau 204: Gabatar Da Adabin Baka Na Hausa (Introduction to the Oral Literature of Hausa) 2CU

Gabatarwa (Introduction)

Wannan darasi na Hau 204, kwas ne da ke bayyana yadda adabin baka na Hausa yake. Bayanan dake cikin wannan manhaja suna gabatar da wannan darasi ne tun daga ma'ana ita kanta kalmar adabin baka da manufar adabin baka. Haka nan kuma an yi bayanin rabe-raben adabin baka waxanda suka haxa da waqar baka da zube nab aka da kuma wasannin kwaikwayo na baka. Wannan manhanja tana bayani kan abin da kwas ya qunsa da kuma abubuwan da kwas yake bukata da kuma bayanin da xalibai za su yi amfani da su domin fahimtar kwas sosai da sosai. Manhajar na bayanin irin abubuwan da suka kamata ga xalibi ya kiyaye a yayin da yake nazarta kowane kashi. Haka nan kuma, manhajar ta kawo tambayoyi waxanda ake bukatar mai nazari ya amsa, don yin haka zai taimaka wajen fahimtar abin da kwas din yake koyarwa. Yana da kyau idan an sami matsololi ko rashin fahimtar wani kashi ko darasi a garzaya faxin haka a yayin tattaunawa da malaman da ke kula ko koyar da wannan darasin. Ya zama wajibi a rinqa tuntubar malami ko malamai kan wasu abubuwan da suka shigewa xalibai duhu a yayin da ake tattaunawa tsakanin malamai da xalibai (tutorial class). Yin haka zai taimaka ainun wurin samun nasarar isar da sako ga xalibi.

Manufar Wannan Kwas (Course Aim)

An karkasa wannan kwas na HAU 204 zuwa kashi kashi, a kowane kashi, akwai muhimman abubuwa da ake fatar xalibai su sani game da kowane kashin da aka gabatar, wato manufar da ake qoqarin a cimmawa yayin da aka kammala karatun wannan kashin. Don haka, a karanta manufar da kyau a kuma fahimce ta sosai da sosai. Da zarar an san manufar da wannan kashi ko darasi take fatar ta cimma wa, to xalibai za su iya gwada qimar ganewarsu ko rashin gane darasin da suka karanta.

Wannan darasi na (HAU:204) na da muhimman manufofin da yake qoqarin isar wa ga mai karatu waxanda suka haxa da:

- Ma'ana da rabe raben adabin baka
- Siffofin adabin baka
- Matsalolin tattara adabin baka
- Hikimomin zantukan baka na Hausa

Koyo Tsantsa (Working Through the Course)

Idan an tsunduma cikin wannan kwas, ana buqatar a nazarci kowane kashi a tsanake tare da bibbiyar manazaratar da aka gabatar domin qarinqin haske da samun qarinqin bayanai. Sanannen abu ne cewa Hukumar NOUN ta tanadar wa xalibai muhimman abubuwa da xakin karatu duk ta yanar gizo waxanda za su taimakawa xalibi karatu daga gida, ba don komai ba sai don inganta karatunsu da kaifafa fahimtar abin da aka sa wa gaba. A qarshen kowane kasha na wannan kwas, akwai tambayoyi, su waxannan tambayoyin an yi su ne domin su auna fahimtar mai karatu dangane da abin da ya karanta. Haka nan kuma akwai JINGA (Tutor Marked Assignment) waxanda aka tsara domin xalibai. Ana bukatar idan an amsa waxannan tambayoyi, to a miqa amsoshin ga malaman da ke kula da darasin domin a duba a kuma bayar da sakamakon da ya cancanta. Su waxannan ayyuka na “Jinga” da aka ba xalibai suna taimakawa wajer harhaxa sakamakon jarabawar

qarshen zangon karatu domin fitar da sakamakon kowane kwas da xalibai suka yi. Rukunai guda huxu wannan kwas na HAU 204 yake da su, a kowane rukuni akwai kasha kasha huxu huxu, saboda haka ana sa ran xalibai su kammala wannan kwas cikin satuttuka goma sha shida kwatankwacin yawan kashin da ake da su. Kowane rukuni yana da alaqa da mai bi masa, haka nan kowane kashi yana da dangantaka da mai biye da shi. Saboda haka, kada xalibai su tsallake wani kashi zuwa wani kashi, yin haka kan gungurta fahimta da rashin gane abin da kwas yake koyarwa.

Tsara lokacin karatu da xalibai za su yi dai-dai da yawan kashe-kashen da ke kowane kwas ita ce muhimmiyar shawarar da ake basu, saboda a sami nasarar kammala kashi kashin da ke cikin kwas cikin lokaci. Idan xalibi ya kammala karatu cikin lokaci, yana da damar sake bitar abubuwan da aka yi a baya kafin jarabawar qarshen zangon karatu.

Muhimman abubuwan da suka shafi wannan kwas sun haxa da:

- a. Rarraba rukunin zuwa kashi – kashi (study units)
- b. Manazarta da abubuwan kara nazari (reference)
- c. Tambayoyi na auna fahimta (jinga). Assignment file
- d. Tarin gabatar da Darasi (presentation schedule)

Kashe-kashen Darasi (Study Units)

Bayanai sun gabata waxanda ke nuna cewa wannan kwas HAU:204 na qunshe da kashi-kashi har guda goma sha shida. Ana bukatar a kammala kowane kashi cikin sati guda ne wanda ya haxa har da amsa tambayoyi da ke qarshen kowane kashi da kuma amsa tambayoyin jinga idan akwai shi a qarshen darasin. Wannan kashe-kashen su ne;-

Rukuni Na 1 Ma'ana Da Rabe-Raben Adabin Baka

Kashi Na 1: Ma'anar Da Manufar Adabin Baka

Kashi Na 2: Rabe-raben Adabin Baka: Waqar Baka

Kashi Na 3: Zube na Baka

Kashi Na 4: Wasannin Kwaikwayo Na Baka

Rukuni Na 2 Siffofin Adabin Baka

Kashi Na 1: Tsari

Kashi Na 2: Harshe

Kashi Na 3: Wanzarwa

Kashi Na 4: Saurare

Rukuni Na 3 Matsaloli Tattara Adabin Baka

Kashi Na 1: Matsalar Rashin Rubutu/Adana

Kashi Na 2: Matsalar Shekaru

Kashi Na 3: Al'ada

Kashi Na 4: Ragi ko Qari

Rukuni Na 4 Hikimomin Zantukan Baka Na Hausa

Kashi Na 1: Karin Magana

Kashi Na 2: Salon Magana

Kashi Na 3: Take Da Kirari

Kashi Na 4: Zaurance

Manazarta da Abubuwan Qara Nazari:

A qarshen kowane kashi akwai manazarta wanda zai taimakawa xalibai qara nazari da zurfafa bincike. Wasu daga ciki litattafai ne waxanda ba masu wuyar samu ba ne a xakunan sayar da littafai musamman waxanda ke sayar da na Hausa. Akwai littattafan adabin baka na Finnegan, (1970) da na Xangambo, (2008) da Babajo, (2011) da Okoh, (2008) waxanda ya kamata xalibai su nemo su don su qara karatu. Wasu kuma kundaye ne na kammala karatu digiri na xaya da na biyu hard a digirin digirgir, wasu kuma muqalu ne ko dai a Mujallu ko waxanda aka gabatar a tarurukan qara wa juna sani. Wasu daga ciki za a iya samunsa ta kafar sadarwa ta yanar gizo, ko kuma da taimakon xakunan karatu na Jami'o'i, musamman jamai'ar da take kula da "karatu daga gida" idan littattafan sun yi qaranci, ko kuma wuyar samu, to yana da kyau a yi amfani da bayanana da wannan manhajar kwas xin ya samar

Auna Fahimta (Assignment).

Gwaji da ake wa xalibai domin gane fahimtar su a wannan kwas suna kasancewa ta hanyoyi guda biyu ne. Hanya ta farko ita ce, ta ayyukan da ake ba xalibai su yi domin a gyara. Hanya ta biyu ita ce, wadda ake jarraba xalibai a qarshen zangon karatu (examination). Da yake yanzu komi na koyarwa sun koma ta na'urar mai qwaqwalwa ce, haka ma jingar da ake ba xalibai. Ana basu ne kuma suna amsawa da turowa nan take da zarar su gama amsa tambayoyin da aka yi masu. Daga nan ba tare da jimawa ba za su sami sakamakon jarrabawar da suka yi. Yana da kyau a kiyaye lokaci wajen amsa kowace tambaya domin yin haka kan taimaka wajen amsa tambayoyi duka cikin lokaci. Ana sa ran xalibai su amsa tambayoyin JINGA aqalla guda uku waxanda daga cikin ukun nan ne za a zavi qwarara guda biyu

waxanda xalibi ya fi samun maki don su kasance kashi talatin cikin xari na jararrawa (30%), sauran kashi saba'in (70%) ana samunsu ne a jarrabawar qarshen zangon karatu (semester examination). Ita wannan jarrabawar zangon qarshen karatu, ana yin ta ne ta hayar yanar gizo, saboda haka yana da kyau xalibai su kasance sun gwane da naqaltar na'u'rorin kwamfuta saboda a sami cin jarrabawa yadda ya kamata.

JINGA (Tutor Marked Assignment)

Xalibai za su iya gwada fahimtarsu game da wannan kwas ta qoqarin amsa tambayoyin da ke qarshen kowane kashi. Dole kowane xalibi ya san manufar kowane kashi na darussan da suka gabata. Idan ya san haka ne zai iya gwada fahimtarsa ta hanyar amsa tambayoyin da ke biye a kowane kashi. Duk da cewa jarrabawar da ake ba xalibai ta yanar gizo suke, duk da haka xalibai za su iya gwada fahimtarsu ta qoqarin amsa tambayoyin da ke qarshen kowane kashi.

Jarrabawa (Final Examination and Grading)

Ya kamata xalibi ya sani cewa jarrabawar qarshen zangon karatu na xaukar kashi saba'in (70%) cikin xari na sakamakon da ya kamata xalibi ya samu. Akan ciro tambayoyin da xalibai za su amsa daga cikin ire-iren tambayoyin da ake yi a qarqashin auna fahimta ta qarshen kowane kashi. Don haka yana da kyau xalibai su yi qoqarin amsa waxannan tambayoyin da aka yi masu a qarshen kowane kashi da aka gabatar, ana son a yi amfani da kyakykyawar Hausa da misalai masu kama hankali.

Abubuwan Da Ke Ciki.

Qunshiya.....ix

Rukuni Na 1 Ma'ana Da Rabe-Raben Adabin Baka

Kashi Na 1: Ma'anar Da Manufar Adabin Baka.....1

Kashi Na 2: Rabe-raben Adabin Baka:Waqar Baka.....11

Kashi Na 3: Zube na Baka.....33

Kashi Na 4: Wasannin Kwaikwayo Na Baka.....40

Rukuni Na 2 Siffofin Adabin Baka

Kashi Na 1: Tsari.....51

Kashi Na 2: Harshe.....60

Kashi Na 3: Wanzarwa.....65

Kashi Na 4: Saurare.....69

Rukuni Na 3 Matsaloli Tattara Adabin Baka

Kashi Na 1: Matsalar Rashin Rubutu/Adana.....73

Kashi Na 2: Matsalar Shekaru.....78

Kashi Na 3: Al'ada.....81

Kashi Na 4: Ragi ko Qari.....86

Rukuni Na 4 Hikimomin Zantukan Baka Na Hausa

Kashi Na 1: Karin Magana.....92

Kashi Na 2: Salon Magana.....98

Kashi Na 3: Take Da Kirari.....101

Kashi Na 4: Zaurance.....104

Manazarta.....108

HAU 204: Gabatar da Adabin Baka Na Hausa (Introduction to the Oral Literature of Hausa) 2CU

Rukuni Na 1: Ma'ana da Rabe-raben Adabin Baka

Kashi Na 1: Ma'ana Da Manufar Adabin Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

Adabin baka wanda wasu ke kira da adabin gargajiya ko adabin 'ka', adabi ne wanda da can aka fi danganta shi da mutanen da ilimin rubutu bai kai gare su ba a yayin da suka qirqiri wannan adabi. Wani lokaci ana danganta wannan adabi da lokutan kaka da kakannin da suka shuxe, ire-iren adabin su shi ake wa laqabi da adabin gargajiya, wato adabin da suka samu kafin a fara cuxanya da wata baquwar al`ada ko mutane. Kashin ya duba ma`anar adabin baka da rabe-rabensa daga bakin masana, da kuma yadda adabin baka ya yaxu a cikin al`ummar Hausawa da yadda matsayin nazarin adabin yake a halin da muke ciki.

Dalilai da dama sun tabbatar da nazarin adabin baka abu ne mai mutuqar muhimmanci ga kowace al`umma, sanannen abu ne cewa akwai dangantaka tsakanin adabin baka da al`ummar da take da wannan adabin. Saboda haka wajen nazartar al`umma yana da kyau a nazarci adabinta wajen gane yadda take rayuwa da falsafarta game da rayuwa. Muhimman manufofin adabin baka su ne, faxakarwa da kuma ilmantarwa da kuma nishaxantarwa, rai dangin goro ne ban iska yake buqata. Don haka, nishaxi ga rayuwar xan Adam abu ne da masana ilimin walwalar xan Adam suka tabbatar da muhimmancinsa.

Rayuwa ba za ta ingfanta ba, ba tare da an sami lokaci na hutu tare da walwala domin qwaqwalwa ta sanyaya don fuskantar al`amurorin

rayuwa nan gaba ba. Ashe idan an sami nishaxantar wa wanda zai taimakawa qwaqwalwa ta sami sauqin gudanar da ayyukanta na yau da kullum ko da kuwa bincike-binciken kimiyya da fasaha ne ko qere-qere an sami nasara. Adabin baka a matsayinsa na wata kafa mai nishaxantar da al`umma na taka muhimmiyar rawa wajen cusa nishaxi ga zukatan jama`a. Baya ga wannan, nazartar adabin baka ya zama wajibi domin kuwa yana ilmantar da al`umma domin su gane tafarkin rayuwa da yadda ya kamata su fuskanci kowane qalu-bale a rayuwarsu.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Ana fatar yayin da aka kammala wannan darasi, xalibai su iya fahimtar ma`anar adabin baka da manufarsa da siffofin da suke bayyana adabin baka da kuma dalilan da suka sa Turawa ke ganin rubutaccen adabi ba shi da matsuguni a al`ummar Afirka. Ba a nan darasin ya tsaya ba, ana sa ran mai karatu ya fahinci dalilan da suka sa ake nazarin adabin baka da kuma fa`idar da ke tattare da adabin baka don ci gaban al`umma.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Adabin Baka

Adabin baka na nufin hikima da fasahar al`umma waxanda aka qirquirqa a 'ka', aka adana a 'ka', kuma ake wanzarwa ta baka. Wannan na nufin hikimar da aka qirquire ta tun samuwarta ba tare da an rubuta ta ba. Ana samun adabin baka duk da ci gaban da aka samu na ilimin rubutu da kayayyakin qere-qere irin na zamani kamar su Jaridu ko rediyo ko talbijin da na`u`rori masu

qwaqwalwa. Idan an fahinci ma`anar da aka gabatar, ashe ko a wannan zamani da muke ciki za a iya samar da adabin baka. Wato hikimar da aka qirƙira da ‘ka’ aka wanzar ta baka sa`annan kuma wurin adanarta qwaqwalwa ce ba tare da an yi amfani da wata kafa ta rubutu ko na`ura ba. Saboda haka adabin baka na nufin hikimomin da suka shafi waqoƙin baka da labarai da tatsuniya da zantukan hikima irin su Karin magana da sauransu. A kan qara bayyana ma`anar adabi da cewa hikima da fasaha ce masu bayyana hoton rayuwar wata al'umma. Idan ana maganar adabin baka na Hausa, ana nufi hikimomi da fasahar Hausawa waxanda ke bayyana hoton rayuwarsu ta fannoni da suka haxa da zamantakewa, da tsarin shugabanci da tattalin arziqi da xabi`u da falsafarsu game da rayuwa.

3.1.1 Ko Mutanen Afirka na da Adabi?

Idan aka yi amfani da kalmar Ingilishi ta ‘Literature’ wadda ita ce aka fassara ta da adabi, sai mu ce da can mai nisa, mutanen Afirka ba su da wani nau`in rubutu waxanda aka wallafa ko adana ire-iren hikimominsu da fasahohinsu na rayuwa. Saboda haka, ba rashin iya karatu ko rubutu shi ke tabbatar da jahili ba, ba haka abin yake ba. Ilimi na samuwa ne a qwaqwalwa kuma ta nan ne ake sarrafa shi a yi duk abubuwan da ake buqata, Idan iya karatu da rubutu yana samuwa ne a qwaqwalwa kafin a bayyana waxannan hikimomin a rubuce, ashe waxanda ke da hikimomi da fasahohi na rayuwa waxanda suka keƙanta garesu su kaxai, to ko shakka babu suna da adabi. Bambancin su kawai ba a wanzar da waxannan hikimomin a rubuce ba ne. Da wannan za mu iya cewa in dai har sai an yi tunani da

qwaqwalwa kana a qirqiri hikimar da za a rubutata (literature), za a iya bugun qirji da cewa mutanen Afirka suna da adabi.

3.1.2 Ra'ayoyin Turawa

Bayani ya gabata a sama na irin tunanin da wasu turawa suke da shi game da samuwar adabi a al`ummar Afirka ba ma Bahaushe kaxai ba. Da yawa daga masu irin wannan ra`ayi, sun kasance turawan da suka ziyarci qasashen Afirka ko dai da niyyar yawon buxe ido, ko niyyar watsa addinin Almasihu ko kuma da niyyar kasuwanci ko mulkin mallaka.

Da yawa daga cikin waxannan ra`ayoyi an gabatar da su don kawai su kare muradin Tarawa ko don su voye irin varna da ta`asar da Turawa suka yi wa nayiyar Afirka. Wasu daga cikin turawan ma na ganin al`ummar baqar fata baki xaya ba su da wata gudunmuwar da za suka bayar don ci gaban al`umma, haka nan ma ba wani iqrari da za a iya yi na irin gudummuwar da baqar fata ta bayar don ci gaban a al`adu a duniya, Nkoh, (2008). A qarni na sha-tara da ya wuce, an sami wani majami`in kirista Reverend J.L. Dohne (1857) wanda ya yanke xanyen hukunci game da rashin samun waqa a adabin baka na al`ummar Zulu na qasar Afirka ta kudu, Anyidoho, (1985). Burton, (1956) da Stanley, (1906) a cikin Nkoh, (2008) da ma wasu da yawa waxanda ba a ambata ba suna da irin wannan tunanin.

3.1.3 Ra'ayoyin 'Yan Afirka

Abu ne sananne cewa dole a samu raddi daga al`ummar baqar fata waxanda ba a xauke su a bakin komai ba wajen ilimi da hikima da fasaha da ma kyakykawar tsarin gunanar da rayuwa.

Yunqurin tabbatar da rashin sahihancin qirarin da turawa suke yi na rashin samun adabi ya fito daga rubutun wani mutumi Igbo wanda ya kasance bawa a qasar turawa. Wasu abubuwa muhimmai sun bayyana a tarihin rayuwarsa da ya rubuta a 1798, daga cikin rubutun, an nuna ana samun waqe-waqe da kaxe-kaxe da shagulgula a duk lokacin da wani muhimmin al`amarin ya faru na baqar fata. Misali idan aka dawo daga filin daga ko yaqi ko hari, akan yi murna da kaxe-kaxe da waqe-waqe don girmama juruman da suka yi bajinta a fagen fama. Wannan ya nuna cewa samar da waqe-waqen da aka yi, sun nuna hikimomi da fasahar al`ummar da ta samar da su. Don haka kuskure ne a ce Afirka ba su da adabi.

3.2 Manufar Adabin Baka

Da yawa daga cikin mutane suna da ra`ayin cewa adabin baka ba shi da wani matsuguni wajen taimakawa da ci gaban al`umma ta fuskar kimiyya da qere-qere, musamman a wannan lokaci da muke ciki na ilimin qere-qere da fasahar na`u`rorin sadarwa da ci gaban masana`antu. Duk da haka yana da kyau a fahimci yadda al`umma ta ginu da yadda take gudanar da rayuwarta. Ta hanyar adabin baka za a iya fahimtar waxannan abubuwa. Ashe abu ne mai muhimmanci a bayyana dalilan da suka sa ake buqatar adabin baka. Wannan darasi zai wayar wa da xalibai kai kan muhimmancin adabin baka da yadda ake amfani da shi wajen gina tunani da kaifafa shi don a sami tsarin rayuwa mai inganci.

Xangambo, (2008:105) ya bayyana wasu manyan batutuwa, waxanda ta nazarinsu ne, za a iya fahimtar muhimmancin adabi da nazarinsa ga

rayuwar Bahausha. Rarraba adabin Hausa kashi-kashi, zai taimaka wajen fahimtar rayuwar Bahausha da kuma gano hanyoyin da za a inganta ta. A taqai, adabi da nazarinsa suna da wannan muhimmancin ga rayuwar Bahausha:

1. Raya al'adu da inganta su; kuma nazarin adabi, zai fito da su fili a gane su.
2. Keve tarihin Bahausha; adabi da nazarinsa, zai taimaka wajen adana tarihi, domin in an san jiya, an san yau, za a san yadda za a fuskanci gobe.
3. Tabbatar da, da kuma nuna martabar Bahausha da qasa baki xaya. Kuma adabi, yana cusa alfahari da kai, sanin ciwon kai da kishin zuci da kishin qasa da kuma girmama abin da aka gada daga kakanni.
4. Zai taimaka a san rayuwar Bahausha
5. Wasa qwaqwalwa, ta bayyana abubuwan fasaha da lugga da sauransu.
6. Nasaha da gargaji da tarbiyya da koyarwa da hannunka-mai-sanda da sauransu.
7. Kyautata dangantaka da hakin kai da girmama juna tsakanin al'umma da qasa da maqwabta.
8. Nishahi da kore baqin ciki da kewa da raha da makamantansu.
9. Bunqasa ilimi da wayar da kai.

10.Koya dabarun zaman duniya, da ma amfanin lahira

Waxannan, a taqaice kenan, amma idan an faxaxa za iya samun manyan gidaje kamar haka: **gina tunani da kaifafa** shi da koyar da **tsarin rayuwa**.

3.2.1 Gina Tunani

Zantukan hikima da fasaha suna gina tunanin al`umma, ire-iren waxannan zantukan hikima suna buqatar wasa qwaqwalwa wajen warware matsalar da aka gabatar. Don haka, neman warware matsalolinn kan sa a wasa qwaqwalwa, ta haka ake samun mafita ga matsalar da aka gabatar, ire-iren waxannan matsaloli suna tarbiyantar da al`umma ta yadda za su tunkari rayuwa musamman idan mutum ya ci karo da irin matsalar da aka bayyana a cikin adabin.

3.2.2 Kaifafa Tunani

Idan tunani ya ginu, watau ilimin da zai zama tamkar fitila mai haskaka rayuwa ya samu, akwai kuma buqatar a kaifafa shi. Abubuwan fasaha da ke damfare da adabin baka na bunqasa ilimi da kaifafa shi. Ashe ba samun ilimi kaxai shi ke da muhimmancin ba, har da yadda za a ci gaba da amfani da shi don wayar da kai da kuma al`umma baki xaya.

3.2.3 Koyar Da Tsarin Rayuwa

Sannannen abu ne cewa, mutanen da sun yi amfani da hikimomin adabin baka wajen koyar da tsarin rayuwa da yadda ake son

jama`a su tarbiyantu da tsarin rayuwa, xaya daga cikin waxannan hanyoyi ita ce tatsuniya, wadda aka xauka a matsayin makaranta ta farko wadda Bahausha ya rinqa amfani da ita wajen koyar da yaransa. Tatsuniyoyin Hausa suna koyar da yaran Hausawa kyawawan xabi`u da tarbiya ta hanyar nuna masu irin sakamakon da ke aukuwa ga wanda ba ya jin maganar iyayensa, misali, a tatsuniyar nan ta *Kura* inda xanauta ya qi bin maganar mahaifiyarsa, ya je ya soki tsuliyar zaki, zakin kuma ya zo ya halaka su. Haka kuma shi kansa zaman sauraron tatsuniya wata hikikima ce da Bahausha yake amfani da ita don tarbiyan yaransa don kuwa yana hana su yawon banza da lalacewa da daddare (musamman ma `yan mata), maimakon a tafi dandali a yi wasa, sai a tara su a gida wuri guda ana yi masu wa`azi a kaikaice. Haka kuma Hausawa sukan sami abin annashuwa da ban dariya ta hanyar tatsuniya don kuwa akwai abubuwa da ake qirqiro wa na ban dariya da mamaki ga mutane waxanda babu yadda za a yi su iya aukuwa a halin rayuwa.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Bayanai sun gwada cewa adabin baka ko adabin gargajiya, adabi ne wanda yake ba a rubuce ba. Kuma ya samu tun kaka da kakanni, shi wannan adabi galibi a `ka` ake qirqirarsa aka kuma adana a `ka`, sa`annan wajen wanzar wa a yi amfani da baka. Wasu masanan na kiran irin wannan adabi, adabin baka/ka ko kuma adabin gargajiya. Tun da ba rubutacce ne ba, wannan shi ya sa Turawa ke ganin mutanen Afrika ba su da adabi. Bayanai sun nuna cewa, hikima da fasaha ba sai an

samar da su a rubuce ba kafin mutum ya zama mai ilimi, saboda haka al`ummar baqar fata suna da adabinsu tun kafin su yi cuxanya da wasu qabilu ko al`ummomi.

Duk dai a wannan kashin, an nazarci muhimmancin adabin baka ga rayuwar al`umma musanmam Hausawa, adabin baka na nuna hoton rayuwar al`umma ne. Wato kamar Umma kamar katanta, don haka ko ba a ga umma ba, in aka nazarci katanta sosai a tsanake, za a gane irin halayyar Umma. Idan ba a san al`umma ba, amma aka nazarci adabin bakan wannan al`umma za a iya gane tunani da falsafar wannan al`umma ta adabinta.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Daga bayanan da suka gabata, za a iya fahimtar cewa al`ummar baqar fata na da hikomomi da fasahar da ta ke vanta gare su tun kafin su iya karatu da rubutu. Haka nan kuma, an fahimci cewa ci gaban al`umma ko ilimi ba sun rataya ga iya karatu da rubutu ne kawai ba. Kuma ma ai da yawa daga cikin waxanda suka yi waxannan rubuce-rubucen ba qwararrun nazarin adabi ba ne, don haka ba a yi mamaki ba in sun kasa gane fa`idar ko darajar adabin da suka tarar na al`ummar baqar fata. Bayanan da ke sama sun gwada cewa adabin baka ba qashin yarwa ba ne wajen muhimmanci da saita tsarin zamantakewar al`umma. A taqai, adabin baka na gina tunani da kaifafa shi da kuma koyar da tsarin rayuwa yadda za a sami ci gaban alumma. An bayar da kaxan daga cikin muhimmancin tatsuniya wadda ta kasance makaranta koyar da yaran alummar Hausawa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi

1. Bayyana ma'anar adabin baka tare da misalai masu kama hankali.
2. Kawo ra'yoyin da ake fahi wajen jaddada rashin vullar adabi ga al`ummar baqar fata.
3. Yi bayani kan dalilan da ke nuna cewa mutanen Afrika na da adabi tun kafin su yi hulxa da baqin mutane ko wasu al`adu.
4. Bayyana wasu daga cikin muhimmancin adabin baka.
5. Ta yaya adabin baka ke kasancewa kafa ta gina tunani?
6. Adabin baka na da muhimmancin wajen bayyana tsarin zamantakewar al`umma. Bayyana yadda abin yake
7. Adabin baka na nishaxantar da al`umma. Ta yaya ake samun wannan nishaxi kuma baya ga nishaxin akwai wata manufa?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Ayindaho, K. (1985) "The Present State of African Literature Studies"
In *African Literature Studies: The Present State*. Ed Stephen
Arnold, Washington; African Literature Association & Three
Continent's Press.

Babajo, A. K. (2011). *Orature: Meaning, Nature and Forms*. A Study
Guide for Undergraduate, Kaduna: Slimline Communication.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari.
Zaria : Amana Publishers

Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford
University Press.

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Gusau, S.M. (2006). Tatsuniya(Gatana) : Sigoginta da Hikimominta. *Cikin Mujallar Algaita*, 4,1.

Lorentzon, L. (2007). Is African Oral Literature Literature? *Research in African Literatures*, 38(3), 1-12. Retrieved February 7, 2020, from www.jstor.org/stable/20109492

Okoh, Nkem. (2008). *Preface to Oral Literature*, Africana First Publishers Limited, Books House Trust, Onitsha Nigeria.

Kashi Na 2: Rabe-Raben Adabin Baka : Waqar Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

A darasin da ya gabata, mun ga ma`anar adabin baka da manufarsa, a wannan kashi, za a yi bayanin muhimman rabe-raben adabin baka waxanda suka haxa da waqar baka da zube na baka da kuma wasannin kwaikwayo na baka. Mu xauki waqar baka, wato waqar da ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka. Za a tattauna musamman abin da ya shafi ma`anar waqar baka da makaxan baka, sai kuma ire-iren waqar baka da kayan kixan Hausawa na gargajiya da na zamani. Sa`annan kuma kashin ya qunshi bayani kan turke da salo da tsarin waqar baka. Za a tattauna musamman abin da ya shafi ma`ana da yadda turke da salo da tsari yake a waqar baka.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da waqoqin baka na baka na Hausa da ire-irensu. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar waqar baka da makaxan baka
- Rarrabe waqar baka da makaxan baka
- Ire-iren makaxan baka
- Fayyace nau'o'in da misalan kayan kixan Hausawa
- Ma'anar turke a waqar baka da ire-irensa
- Rarrabe tsakanin salo da sarrafa harshe a waqar baka
- Fayyace yadda tsari yake a waqar baka

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Waqar Baka

Waqoqin baka kamar yadda sunansu ya nuna, su ne waqoqin da aka yi da baki, abin nufi a nan shi ne, su dai waqoqin baka shirya su ake yi a zuci, kuma a gabatar wa mutane da su ta hanyar rera su da baki. Tun ainihinsu ba a rubuce suke ba, kuma mawaqan da suke tsara su, ba a rubuce suke tsara su ba, sun vullo da su ne ta hanyar rerawa da baki, wani lokaci tare da kixa, wani lokaci kuma babu,(Tsoho (1983:1). Waqoqin baka sun qunshi waqoqin mata na aikace-aikacen cikin gida da waqoqin yara na dandali da waqoqin cikin tatsuniyoyi da kuma waqoqin makaxa da mawaqan Hausa na gargajiya.

Gusau (1984), ya bayyana waqar baka da cewa; “wani saqo ne cikin zance da azanci da ake rerawa ba faxa kurum ba, ta hikima da fasaha da zavavvun kalmomi waxanda suka dace da saqon, kuma tana zuwa gunduwa-gunduwa da sautin murya da kixa da armashi da gaxa da tafi mai saka zuciya jin daxi.” (Gusau, 2008), ya qara da cewa akwai wasu mata kai wato kalmomi muhimmai da za a iya amfani da su wajen fito da ma'anar waqar baka, waxannan kalmomi sun haxa da rerawa da

hawa da saukar murya da daidaita murya da rauji da naqaltar harshe da hikima da fasaha da kixa da karvi ko amshi.

3.1.1 Ma'anar Makaxan Baka

Kafin bayyana ma'anar makaxan baka, yana da muhimmanci a fahimci cewa waqoqin baka na Hausa akwai waxanda ba a gwama su da kixa misali waqoqin raino ko na aikace-aikacen gida na mata ko waqoqin dandali. Su waxannan waqoqi suna samun amo ne daga tafi ko sautin kayan aikace-aikacen da sauransu. Akwai kuma waqoqin baka na makaxan baka waxanda akae gwama su da amo na kixa da kayan kixa. Waxannan kalmomi guda biyu, makaxa+ baka, suna yin nuni ne dangane da mutanen da suke yin kixa da waqa, amma da fatar baki. Ma'anar kixa a nan za ta iya zama yin waqa tare da kaxa ko buga wani abu mai ba da amo ko sauti. (Gusau, 2008:110)

3.1.2 Ire-Iren Makaxan Baka

Ana iya karkasa makaxan baka ko dai ta fuskar saqonnin waqoqinsu ko ta fuskar kayan kixansu ko kuma ta fuskar waxanda suke yi wa waqoqinsu. Idan aka yi la'akari da waxanda makaxan suke yi wa waqoqinsu, akwai makaxan fada da makaxan jama'a da makaxan maza da makaxan mata da makaxan ban dariya da sauransu.

3.1.2.1 Makaxan Fada

Makaxan fada makaxa ne suke waqoqin fada ko na sarauta. Irin waxannan makaxa ba sa yi wa kowa kixa da waqa, in ba basarake ba. Akasarinsu suna da ubangida basarake wanda shi kaxai suke yi wa kixa da waqa. Ko da za su yi wa wani wanda ba ubangidansu ba waqa,

sai sun nemi izini daga iyayen gidan nasu. A taqaiƙe dai, makaxan fada su ne waxanda suke yi wa sarakuna da hakimai da dagatai da manayan fadawa da masu riƙe da sarautun gargajiya da duk wanda ya danganci jinin sarauta ko kuma yake riƙe da wani muƙami na sarauta waqoqi. (Gusau, 2008:138). Misalin makaxan fada sun haxa da, Alhaji Musa Xanqwairo Maradun da Ibrahim Narambaxa da Salihu Jankixi Sarkin Taushi da sauransu.

3.1.2.2 Makaxan Jama'a

Makaxan jama'a su ne makaxan da suke yi wa kowa da kowa waqa. Ire-iren waxannan makaxa suna yi wa kowa da kowa waqa, walau sarki ko attajiri ko ma'aikata ko malamai ko jama'a gama-gari, da sauransu. Misalan makaxan jama'a su ne Alhaji Mamman Shata Katsina da Alhaji Adamu Xan Maraya Jos da Hamza Caji da Garba Liyo da Ahmadu Doka da Alhaji Shehu Ajilo Xanguzuri da sauransu. Suna amfani da kayan kixa kamar kalangu da kuntigi da gurmi da goge da sauransu.

3.1.2.3 Makaxan Maza

Makaxan maza ko makaxan jarunta su ne makaxan da suke yi wa jaruntaka da jarumai kixa da waqa. Waxannan sun qunshi waqoqin varayi da waqoqin yaqi da waqoqin dambe da sauransu. Misalan makaxan maza sun haxa da Alhaji Muhammadu Gambo Fagada Mai Waqar Varayi da Xan'anace mawaqin dambe da sauransu.

3.1.2.4 Makaxan Mata

Makaxan mata sun haxa da kixan gaxa da kixan shantu da kixan kalangu na saran marke da kixan duma wanda ake kaxa wa samari da ‘yan mata da kixan dutsi da kixan qwarya. Baya ga waxannan kaxe-kaxe, akwai wasu mata da suka zama makaxa waxanda suke amfani da kixan qwarya da kixan ganga da kixan buta da kixan fiyano da makamantansu. Akwai kuma waqoqin mata maroqa irin su Barmani Coge da Uwaliya Mai Amada da sauransu. Sauran Waqoqin Mata sun haxa da waqoqin niqa da waqoqin reno da waqoqin talla.

3.1.2.5 Makaxan Ban Dariya

Makaxan ban dariya su ne makaxan da suke kixa da waqa suna bayar da dariya ta hanyar kalamansu da shigarsu da yanayin waqoqin nasu. Ire-iren waxannan makaxan ban dariya sun haxa da ‘yan kama da ‘yan gambara da sauransu. Makaxan ban dariya sun haxa da Malam Ashana Xankama da sauransu.

3.1.2.6 Makaxan Baka Na Zamani

Tun kafin tasirin wasu baqin al’ummomi kixa da waqa ya samu gindin zama a al’ummar Hausawa. Daga baya ne zamani ya shigo da wasu abubuwa cikin waxannan waqoqi na Hausawa (Gusau, 2012). An bayyana cewa a kafa ta waqoqin samartaka ne zamani ya shigo da tasirinsa a cikin waqoqin Hausa, wato waqoqin da samari da ‘yammata ke yi (Gusau, 2008 : 345-360). Waqoqin zamani sun kunno kai gadan-gadan ne a tsakiyar qarni na ashirin (Q20) zuwa qarshensa , wato bayan yaqin basasa, lokacin da qabilun kudanci Nijeriya suka yawaita (varko) arewa da kuma yawaitar otel-otel a manyan garuruwan arewa. Tun a wajen shekara ta 1980 aka sami wasu makaxa waxanda suka dinga rera waqoqin Hausa

ta amfani da kayan kixa baqi. An sami makaxa irin su Bala Miller da Fumi Adams da Audu Kwarisko da Sa'adu Bori da sauransu. (Gusau, 2008: 348). A wajen shekara ta 1995 wasu Hausawa, musamman samari, suka fara tsara waqa a rubuce sannan su samar mata rauji, su kuma rera ta amfani da kayan kixa baqi. Wasu su haddace waqoqin da ka, wasu su ajiye su a kasa-kasai da CD – CD. Zuwa shekara ta 2000 jama'a ta fara sabawa da waxannan kaxe-kaxe na fiyano da ake tsarmawa a cikin fina-finai. (Gusau, 2008:349). Yawancin irin waxannan mawaqa idan suka zo maimaita rera waqoqin suna bin rerawa ta farko ne daga CD wanda aka riga aka naxa a sitidiyo, abin da ake kira 'Mamming' da Ingilishi. Wannan kai tsaye tasiri ne baqo wanda Hausawa suka samo shi daga tsari na naxar waqoqin Turawa. Ga abin da Alan Waqa yake cewa game da wannan:

*“Baituka na zo in yi da kixa na Nasaranci,
Kun ga na yi gurmi da kixa na Yahudanci,
Baituka da sauti da salon masu Hausanci,
Yakana na taso in gwada da badangalci,
Ibrahimu za mu taya godiyar Allah.”*

(Aminu ALA: Waqar Farfesa Malumfashi).

A yawancin lokuta, karin murya da saqon iri xaya ne da na waqoqin Sa'in na asali, sai dai sukan bi wasu salo na zamani wajen tsara waqar da kuma gwama su da kixa na zamani.(Mujaheed, 2018). Makaxan zamani sun qunshi Aminu Alan Waqa da Adam A. Zango da Fati Nijar da Dauda Kahutu Rarara da sauransu.

3.2 Kayan Kixan Hausawa

Kixa abu ne da ake gwama abubuwa biyu su bayar da wani amo inda ake haxa misali baki+qahon dabba, ko dutse+dutse, ko tafi+tafi, ko ganga + gula ko makaxi da sauransu. Haka kuma duk da yake ana yin kixa don wata manufa, kixa yakan shiga jikin mai sauraro, ya sa masa karsashin da har za ta kai shi ya dinga rausayawa yana tattakawa. (Gusau 2008:54).

3.2.1 Ganguna

Su ne waxanda ake kaxawa da hannu ko ta amfani da gula wato xan makaxi. Sun qunshi;

Ganga- Wannan babbar ganga ce wadda ake yi wa babban maratayi. Yawanci ana amfani da ganga wajen qixan noma ko na aikin gayya. Akan kuma sami wani nau'i na ganga qarama wadda wasu suke kira farar ganga.

Kalangu- Abin kixa ne wanda ake ratayawa a kafaxa ana bugawa. Kalangu nau'i biyu ne: akwai babba da qarami. Ana iya kixa babban kalangu shi kaxai ba tare da haxa shi da wani abin kixa ba. Amma qaramin wanda ake kira kazagi ko kauxagi yakan zama mahaxi ne na babban kalangu ko wani abin kixa kamar дума. Makaxan sukan xaura shi a cinya yayin da suke buga babban abin kixa.

Duman Girke- Ana yin duman girke ne da дума manya da matsakaita masu bi wa juna a tsayi da faxi. Ana kaxa su domin a yi rawa kawai amma banda waqa. Makaxansu na jera su a gabansa ya riqa bugawa. Kowannensu na bada sauti irin daban.

Kotso- Qaramar ganga ce. Sannan tsakiyar kotso a tsuke take, sa'annan kotso na da buxaxxen baki domin ya ba da sauti mai zaqi.

Tambari- Wannan babbar ganga ce mai shige da qwarya. Tambari ganga ce ta sarakai kawai. Hausawa sun samo ta ne daga al'ummar Barebari.

Sauran kayan kixa nau'in ganguna sun haxa da:

Turu	Jauje
Talle	Dundufa
Kurya	Banga
Zakka	Tallabe
Qoroso	bandiri/mandiri
Kwairama	Kuwaru
Duma	Cali
Taushi	Katsa, da sauransu

3.2.2 Kayan Bushe-Bushe

Kayan busa su ne waxanda ake amfani da su ta hanyar busawa, su ne:

Algaita: Algaita abin busa ne, saraki ake yi wa busar algaita.

Farai: Farai ma abin busa ne, kuma kamar algaita, farai kixan saraki ake yi da shi, tun ma ba Sarkin Musulmi ba.

Qaho: Qahon da aka fi amfani da shi wajen busa shi ne qahon saniya ko bajimin sa. Ana yi masa qofofi guda uku, xaya babba daga sama gefen dama, xaya kuma qarama daga gindinsa, da kuma wadda za a yanka daga tsakiya a dinga sa baki ana busawa. Ana tattava sauran qofofin da hannu.

Kakaki: Kakaki abin busawa ne. Ana yin sa ne da qarfe mai kama da saholama. Nau'i biyu ne qarami marar faxin ciki wanda za su yi wa qofa, da babba mai xan tsawo da faxin ciki. Wani lokaci ma akan yi shi gaba uku yadda za a iya kakkarya shi. Daga nan, za a yi qofa qarama daga gindinsa (farko) inda za a sa baki a dinga busawa da qofa babba daga qarshensa wurin da sauti zai dinga fita.

Sauran kayan bushe-bushe sun qunshi:

Sarewa	Damalgo
Qwabiri	Siriqi
Kwagira	Kulema
Bututu	Famfami
Tilliveri	Usur, da sauransu.

3.2.3 Isga da Tsakiya

Su ne waxanda ake kaxa su ta hanyar goga tsarkiya da ke jikinsu, misalansu;

Goge: Goge ana goga shi ne. Ana amfani da izgar doki wajen qulla abin da ake gogawa.

Kukuma: Kukuma kamar goge yake sai dai sautinta ba iri xaya yake da na goge ba.

Garaya: Wannan abin kixa ne da ake kaxawa an fi amfani da garaya wajen kixan bori ko na iskoki.

Kuntigi: Kuntigi shi ma kaxa shi ake yi amma girmansa bai kai na garaya ba.

Gurmi: Gurmi ya xara kuntigi tsawo, shi ma ana kaxa shi ne kamar garaya ko kuntigi.

Molo: Molo ya yi kama da kuntigi ko garaya amma ya xara su girma. Shi ma kaxa shi ake yi kuma ana haxa shi da qoqo da duma.

Wasu daga cikin kayan izga da tsarkiya sun haxa da:

Kumsa

Kumbo

Gyanxama, da sauransu.

3.2.4 Sauran Kayan Kixa

Wato kayan kixa da ba na bushe-bushe ba, ba kuma ganguna ba. Amma ana amfani da su wajen samar da amo na kixa. Ire-iren waxannan kayan kixa sun haxa da:

Shantu	Ruwan fartanya	Xuwawu
Kuje	Cekki	Qwarya
Buta	Zunguru	Saqa
Barancaki	Tasa	da sauransu
Kacau-kacau	Gora	
Sakaina	Madavi	
Zuga-Zugai	Dutsen niqa	
Gwangwani	Turmi	
Akayau	Tafin hannu, da sauransu.	

Sakaina Qwarya, ko Akayau.

Shantu ko Bambaro ko Barakaci.

3.2.7 Kayan Kida Na Zamani

Kayan kixa na zamani baƙi ne a qasar Hausa. Wato salon waƙoƙin zamanin ya haifar da samuwar kayan kixan zamani da suka haxa da fiyano da jita da tasoshi da sauransu.

3.3 Turakun Waƙoƙin Baka

Makaxa na shirya kalmomi su haxa su da amon kixa su rera ta amfani da wani rauji tare da sakaxa wani saƙo ko tuƙe domin isar wa al'umma (Gusau, 1993). Makaxi kan yi kixa da waƙa mai xauke da saƙonni da dama.

Akwai fitattun saƙonni da za a iya ji ko hararowa daga waƙoƙin da makaxan baka na Hausa suke shiryawa. Makaxan suna kira da a riƙe al'adu masu kyau, sannan kuma suna qoqarin dakushe marasa kyau. Daga cikin turaku na waƙoƙin baka, akwai;

- i. Yabo: Makaxan Hausa na faxar kalmomi masu daxi ga wanda ya aikata wani kyakkyawan abu. Ta yin haka suna fito da halaye da al'adun al'umma kyawawa. Wannan shi ne yaba hali, ko xabi'a na mutum ta nuna fara'ar mutum ko kyauta ko alheri ko adalci da rashin nuna bambanci tsakanin jama'a da sauransu. Misali, Shata ya yi wa Alhaji Sambajo waƙa ta yabo inda ya fito da halayensa kyawawa da alheri da kyautarsa. A cikinta yana cewa;

Jagora: Ai ma fara'a ai ma alheri,
                  : kana a ja ka da wasan dangi,
                  : Je ka wurin Salisu Sambajo,

‘Y/Amshi : Na gode wa Haji Sambajo.

Jagora: Kai mu je ko babu kixa ba waqa,
: Mu zauna nan mu yi wasan dangi,

‘Y/Amshi :Na gode wa Haji Sambajo.

- ii. Zuga: Zuga tana xauke da wasu kalmomi ne da ake amfani da su a koxa wani mutum, a cicciva shi, a nuna fifikonsa kan wasu. Zuga takan tsuma mutum ta sa masa kuzari da qwarin gwiwa. A wajen zuga mutum akan yi amfani da kalmomin wasawa ko kumburawa ko ban tsoro ko ciccivawa ko razanawa ko ffitawa ko naqastawa da tauye zangon daraja da sauransu. (Gusau 2008:377). Misali

Allah ya yo ma xaukakad,

Da kowa ba shi da ita Hausa dut

(Xandawo: Sarkin Yawuri AbdullahiAbashi).

- iii. Zambo: Zambo kalma ce da ake amfani da ita a matsayin kishiyar yabo. Akan siffanta mutum da wasu siffofi munana waxanda za su wulaqanta shi ko su jawo masa rashin martaba a idon mutane, tare da kau da kai wannan mutum yana da waxannan siffofi ko ba shi da su. Akan qara gishiri a zambo don a daxa lalata hali ko xabi’ar wanda ake yi wa shi. (Gusau 2008:380). Misali

To bismilla Allah ta’ala,

Ga farillin malan na baya,

Ga tarihin malam na baya,

Aura dillalin quli-quli

(Xanmaraya Jos: Karen Mota).

- iv. Faxakarwa: Makaxan Hausa, mutane ne waxanda suke yi wa al'ummarsu faxakarwa game da al'amuran rayuwa ta hanyar yi masu hannunka mai sanda da gargaxi da tunasarwa da sauransu. Alhaji Mamman Shata Katsina ya yi wa mutanen Arewa gargaxi da su tashi su nemi na kansu, su daina zaman banza da bacci domin ayyuka ne na lokaci. A wasu xiya ana cewa:

Jagora: Kai mai aski tsare askin naka,

: Mai tebur tsare kan teburinka,

: Mai akwaku tsare kayanka,

: Mai noma ka tsare gonarka,

: Ku turu mu farka xiyan Arewa,

: Ku san barci aikin kawai ne,

'Y/Amshi: Mu Tashi mu farka 'yan Arewa

: Mu san Barci aikin kawai ne.

Jagora: Kun ji ku tashi ku farka 'yan Arewa,

: Kowane aiki mutum yake yi,

'Y/Amshi: Mu tashi mu farka 'yan Arewa,

: Mu san barci aikin kawai ne.

(Shata: Waqar Gargaxi ga 'yan Arewa).

- v. Ilmantarwa da Wayar da Kai: Makaxan Hausa suna yin wasu waqoqi domin ilmantar da mutanensu da kuma wayar masu

da kai kan wasu al'amura da ba su fahimta ba. Alal misali, a lokacin da aka sauya kuxi a Nijeriya zuwa Naira da Kwabo. Makaxa Haruna Uje ya yi waqa don wayar wa al'umma kai game da sababbin kuxin. Daga cikinta yana cewa;

Jagora: Naira da kwabo sabon kuxi,
:Daxa kun ji kuxin Nijeriya,
: Allah qaro mana arziqi,
: Gami da wadatar duniya.

Jagora: Idan ba ka san su ba,
: Jikin Naira Biyar,
: Fentinta da kore xan kaxan,
: Kuma ka ga mutum guda.

Jagora: Da singileti wuya,
: Ka gane shi a durqushe,
: Hannunsa akwai adda riqe,
: Yana ta aikin kwakwan nan ta manja.
(Haruna Uji: Waqar Naira da Kwabo).

vi. Wa'azantarwa: Yawanci makaxan baka, musamman na da, sukan yi waqoqi don yi wa al'umma wa'azi na horo da hani. Misali, Alhaji Mamman Shata Katsina ya yi wa mata wa'azi da su dinga yin aure. A wasu xiya na waqar yana faxin:

Jagora: Don Salla da salatil Fati,
: Albarkar girman mai girma,

'Y/Amshi: Don Salla da Salatil Fati,
: Kai don Allah mata ku yi aure.

vii. Siyasa: Siyasa hanya ce wadda ake amfani da hankali da lafazi mai daxi a jawo ra'ayin mutane zuwa ga kyautata rayuwarsu. (Gusau, 2008). Yawancin waqoqin baka da aka shirya na siyasa sun danganci nuni kan kishin kai ko kishin qasa wani lokaci ma har da kishin addinin Musulunci. Wasu waqoqin kuma ana yi wa 'yan siyasa ne. misalan waqoqin da suka danganci turken siyasa sun haxa da;

- Babbar qasar Xanfodiyo Jamhuriyar Nijeriya.

(Xanharxo Gumel: Kishin Qasa).

- Duniya ta yi kyau arziki ya yi ,

Tun da mun karvi 'yanci cikin sa'a.

(Muhammadu Sarkin Taushi: 'Yancin Arewa 1959)

(Gusau, 2008: 382).

viii. Soyayya: Akwai waqoqin baka waxanda suka jivinci turken saoyayya kamar waxannan;

- Allah Sarki ya Allah,

Allah kai ni, Kaduna.

(Haruna Uji: Waqar Jummai).

- Sai wata rana,

Habibu sai wata rana,

Na tuna da ran bankwananmu,

Habibu sai wata rana.

(Uwani Zakirai: Bankwana da Masoyi).

(Gusau, 2008: 383-384).

Waxannan su ne muhimman turakun waqoqin baka na Hausa duk kuwa da akan sami wasu saqonnin kamar na addini ko nishaxantarwa ko xarsashin zuciya ko jaruntaka da sauransu da yawa.

3.3.1 Salon Waqoqin Baka

Salo dabara ce wadda ake kyautata harshen waqa da ita tare da qawata zaren tunani ta yadda za a sarrafa shi cikin azanci ta zaven kalmomi ko sakaya furuci, a isar da saqo wanda ake ginawa ta hanyar kaifafa tunani da balaga mai armashi. Ke nan, salo a waqoqin baka wata hanya ce wadda makaxi ke kyautata zaren tunaninsa, ya sarrafa shi cikin azanci don ya cim ma burinsa na isar da saqo a waqa. (Gusau, 2003:54). Ya qara da cewa salo a waqoqin baka abu ne wanda yake daxa fito da ainihin kyansu ko muninsu, ta haka za a iya gane waqoqi masu karsashi, masu hikima da balaga da kuma waqoqi marasa ma'ana, marasa inganci. Salo kenan ma'auni ne na rarrabe zaqin waqa ko xacinta. Salo kuma hanya ce ta sarrafa harshe a jujjuya shi ta yadda za a iya taqaita manufa ko a sakaya ma'ana ko kuma a kaifafa tunani.

3.1.3 Tsarin Waqoqin Baka

Gusau, (2003:32) ya bayyana tsarin waqar baka a matsayin awon baka, inda ya ce a fagen nazari, ya shafi yadda makaxi yake shirya waqa a cikin zubin xiya da dabarun karin murya. Ya qara da cewa, a

vanagaren ana duba zubin layuka da yawan xiyan waqa da tsarin rerawa da karin murya da amsa-amon kari da sauran abubuwan da suka shafi awon baka.

Xiyan waqa kuwa tamkar rassa ne na itaciya wadda ake fara hawowa daga gindi kuma a sauka ta qasa. A kowane xa za a sami hawa da sauka. Ta haka ne mai nazari zai kula da yadda makaxi qulla carbin tunaninsa da yadda yake saqa kalmomi da saqonni cikin jimlibaki xaya(Gusau, 2003:33-34).

Kenan a iya cewa tsari a waqar baka na bayyana Rukunin da mawaqi ke amfani da shi wajen bayyana dangantakar da ke tsakanin xa da manufa wajen isar da saqo ta amfani da salo mai gamsarwa wajen rera waqoqin.

Da haka ne ma Satatima, (2009:127-128) ya ce: “tsari a nazarin waqar baka shi ne fannin da ke fayyace xan waqa a matsayinsa na qunshiyar saqo ko manufa a cikin waqa da ke bayyana yadda mawaqi yake shirya tunaninsa wajen qulla kalmomi da jumli su bayar da saqon da yake burin isarwa ga al’umma (Satatima, 2009:127-128).

Saboda haka, tsari a waqar baka na bayyana Rukunin da mawaqi ke amfani da shi wajen bayyana dangantakar da ke tsakanin xa da manufa wajen isar da saqo ta amfani da salo mai gamsarwa wajen rera waqoqi. A duncule, tsari a waqar baka shi ne hanyar da mawaqi ya bi wajen jera tunaninsa tare da shirya shi domin ya isar da saqonsa ga mai sauraro.

3.3.2 Sarrafa Harshe a Waqoqin Baka

Muhammad (1973), ya bayyana cewa salon sarrafa harshen waqa ya qunshi abubuwa ne kamar qarangiya da amsa-amo da xinkin baitoci da zambo da baqin kalmomi da Hausantarwa da tsofaffin kalmomi da karin harshe da savi-zarce da kuma wasu vangarorin adon harshe kamar su kwalliya da tamka da mutuntawa da kamance da kuma siffantawa. Xangambo, (2007) ya qara da ginin jumla da kuma nau'o'in jumla, sai dai kuma shi ya kira sarrafa harshen waqa da 'nahawun waqa'.

A wani qaulin Gusau, (2003:62-63) ya nuna cewa dangane da aiwatar da harshe a nazarin waqoqin baka akan duba hanyoyin zaven kalmomi da karin harshen waqa da kuma ginin jumla da tsarinta. Gusau, (2003:54), ya ci gaba da cewa za a iya karkasa salon sarrafa harshe zuwa gidaje biyu wato adon harshe da kuma aiwatar da harshe.

Shi kuwa Mukhtar, (2004), cewa ya yi, akwai wasu muhimman siffofi da mai nazarin salon sarrafa harshen waqa ya kamata ya nazarta, waxanda suka haxa da na ginin kalma, da na ginin jumla da na tsarin sauti da kuma na adon harshe.

Garba, (2011:45-46) ya bayyana cewa; "Salon sarrafa harshen waqa ya qunshi abubuwa masu yawa waxanda suka haxa da qarangiya da amsa-amo da tamka da mutuntarwa da kamance da xinki da zambo da kwalliya da baqin kalmomi da Hausantarwa da karya dokar nahawu da karin harshe da savi-zarce da siffantawa. Sai a qara da sifar harshe wato ginin jimla da tsarinta da nau'o'inta." Kenan, armashin waqa ko rashinta ya danganta da irin salon da mawaqi ya yi amfani da shi wajen sarrafa harshensa.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Waqar baka magana ce tsarriya da ake qirqirar ta a ka cikin murya mai rauji, a tsare cikin xiya da amshi, a wanzar da ita da fatar baki. Wani lokacin ana tsarma kixa don samar da amo, wani lokacin kuma babu kixa. Ita ma waqar baka kamar sauran nau'o'in adabin baka, a kuma adana ta a ka. Ko da kuwa an adana ta a rubuce, bai sauya mata suna zuwa rubutacciya ba, sai dai an yi amfani da rubutu wajen taskace ta don gudun salwanta ko canza Rukuni a qumshiyarta saboda sauyawar zamani. Muhimman abubuwan da aka tattauna a wannan kashi su ne ma'ana da ire-iren makaxan baka da kayan kixansu na da, da na zamani. Kashin bai tsaya nan ba sai da ya duba turaku da salo haxe da tsari na waqar baka. Waqar baka kamar kowane nau'in adabi qunshe take da saqonni da ake isarwa ta hanyar bin salo na musamman da sarrafa harshe cikin tsari na musamman. Shi ya sa a wannan kashi aka tattauna yadda turke (saqo) yake a waqoqin baka tare da misalansa, sai kuma salo da sarrafa harshe da kuma a tsari a waqoqin baka na Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna kan waqar baka, wato waqar da ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka. An bayyana ma'anar waqar baka da makaxan baka, sai kuma ire-iren makaxan baka da kayan kixan Hausawa na gargajiya da na zamani. Sa`annan kuma kashin ya kawo bayani kan turke da salo da tsarin waqar baka. An tattauna ma'ana da yadda turke da salo da tsari yake a waqar baka.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar waqar baka da makaxan baka
2. Kawo ire-iren makaxan baka ka bayyana uku daga cikinsu tare da misalai.
3. Yi bayani kan biyar daga cikin kayan kixan Hausawa tare da misalai.
4. Bayyana ma'anar turke a waqar baka
5. Kawo misalan muhimman turaku na waqar baka
6. Mene ne salo a waqar baka ?
7. Yaya tsarin waqar baka yake ?
8. Me ya bambanta salo da sarrafa harshe a waqar baka ?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kaduna: Baraka Press and Publishers Limited.

Garba, S. (2011). "Salon Sarrafa Harshe A Waqoqin Aqilu Aliyu". *Kundin Digiri na Uku*. Zariya: Sashen Harsuna Da Al'adun Afirka, Jami'ar Ahmadu Bello.

Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Pulishers Limited.

Gusau, S.M. (2009). *Diwanin Waqoqin Baka: Zavavvun Matanoni Na Waqoqin Baka Na Hausa*. Kano: Century Research and Publishing Limited.

Gusau, S. M.(2014) *Diwanin Waqoqin Baka*. Juzu'i Na Biyu: Century Research and Publishing Limited Kano-Nigeria.

Muhammad, X. (1978). “Waqā Bahaushiya”. cikin *Studies in Hausa Language, Literature And Culture*. Kano: Bayero University.

Mujaheed, A. (2018). “Hankaka Mai Da Xan Wani Naka: Waqoqin Salisu Sa'in Makafin Zazzau a Bakin Mawaqan Qarni na 21”. *Kadaura: Journal of Hausa Multi-Disciplinary Studies*, Vol. 1, No. 4, Special Edition. Department of Nigerian Languages and Linguistics, Kaduna State University-Nigeria.

Mukhtar, I. (2004). *Introduction To Stylistics Theories, Practice And Criticism*. Abuja; Country Side Publishers Vol. I.

Satatima, I.G.(2009). “Waqoqin Baka na Xarsashin Zuciya: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu.” *Kundin Digiri na Uku*. Kano: Sashen Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.

Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya (2013) *Makaxi A Mahangar Manazarta: Jerin Takardun da Aka Gabatar a Taron Qara wa Juna Sani Kan Tubar Muhammadu Gambo Mai Kalangu*, Gidan Dabino Publishers.

Tsoho, M.Y. (1983). “Waqeqeniya”. *Kundin Digiri na Xaya*. Zariya: Sashen Harsunan Nijeriya da Afirka, Jami'ar Ahmadu Bello.

Kashi Na 3: Zube Na Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

Tun kafin haxuwar Bahaushe da baqi, yana da hanyoyi da dama da yake amfani da su domin ilimantar da kuma tarbiyantar da `ya`yansa

ta yadda za su tashi cike da dabaru da kuma ilmin zamantakewa. Waxannan hanyoyin kuwa su ne ire-iren labaran da ya tanadar waxanda ake kira zube na baka, sun kuwa haxa da maganganunsa na azanci da sauransu.

Wannan kashi bayani ne kan zube na baka, wato zuben da ake qagawa a ka, a wanzar ta baka, a adana a ka, musamman abin da ya shafi dogayen labarun baka da suka haxa da tatsuniya da hikaya da qissa da kuma tarihi da tarihihi.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da zube na baka na Hausa musamman dogayen labarun baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Fasalce-fasalcen labarun baka na na zube
- Misalan zube na baka
- Bayyana muhimman nau'oin zube na baka

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Tatsuniya

Tatsuniya tana daga cikin manyan rasa na adabin bakan Bahaushe vangaren zube, kuma qagaggen labari ne da Bahaushe kan ba `ya`yansa domin su tashi cikakku kuma kamillu. Gusau, (2006) cewa ya yi “tatsuniya wani tsararren labari ne wanda magabata (musamman tsofaffin mata) suke shiryawa cikin hikima da nuna qwarewa da naqaltar harshe da ya qunshi wata shiryarwa da nuni zuwa ga halaye

da ilmin zaman duniya, sannan da saka nishaxi da raha ga rayuwa da kuma cinye dare”.

Tun a farkon al`amari, Hausawa suna da labaransu na tatsuniyoyi waxanda su ne suka qirqiro su da kansu don nishaxi da koyarwa. Sun mallaki wannan hanya ta bayyana matsayinsu, musamman ga yara, tun jimawa, ba sai da suka cuxanya da wata al`umma ta koya masu ba. Hasali ma dai ba za a iya bugun gaba a ce ga lokacin da aka fara yin ta ba. Tatsuniya gadon gado ce, ta ginu a sakamakon tasirin al`adar rayuwa ta Hausawa, har ta zama ruwan dare game duniya (Yahya da wasu 1992). Haka kuma, labari ne qagagge ake harhaxawa a tayar da gangar jikin tatsuniya, har a kaxa ta, ta bayar da wani amo da ake son sadarwa ga masu saurare.

Saboda haka tatsuniya makaranta ce ta Bahausha, ta nan yakan ilimantar da `ya`yansa dabarun zaman duniya tun kafin Bahausha ya sadu da baqi. Al`adun Hausawa ne suka haifar da tatsuniya kuma wajibi ne a yi la`akari da cewa tatsuniya ta samu tun kafin Bahausha ya iya karatu da rubutu balle ya kafa makaranta. Tatsuniya ta wanzu cikin al`ummar Hausawa wadda tunaninta da hikimominta da fannonin ilminta duk da baki ne akan baza su, daga wannan mutum zuwa wancan da kuma wannan zamani zuwa wancan. Koyo da koyarwa, xabi`ar xan adam ce, saboda haka ya zama tilas ga Bahausha ya qirqiro wata hanya ta aikawa da hikimominsa da al`adunsa daga zamani zuwa zamani. Xaya daga cikin waxannan hanyoyi ita ce tatsuniya. Ta amfani da tatsuniya Bahausha kan kaifafa tunanin `ya`yansa.

3.1.1 Tarihihi

Asalin wannan kalma ta tarihihi an samo ta ne daga kalmar tarihi ta hanyar liqa wa kalmar xafa-qeya na ‘hi’, sai ta koma ‘tarihihi’. Sai dai abin kula a nan shi ne tarihi dai yana nufin wani labari ne na haqiqa da ya tava faruwa a cikin al’umma. To, amma shi tarihihi za a iya cewa, wani labari ne na wasu abubuwa da suka tava wakana na haqiqa a cikin al’umma, sai dai irin wannan labarin yana cakuxe da wasu abubuwan da ba a tabbatar da faruwarsu ba. Don haka idan aka ce tarihihi, a taqaice ana nufin gurvataccen tarihi, wanda aka cakuxa shi, a tsakanin gaskiya da qarya.

Tarihihi, labari ne da ake riqe shi da ka, kuma kasancewar kai ba mariqi ba ne, ballantana har ya yi ajiya, sai wajen ruwaito waxannan abubuwa da suka faru a rayuwa ake gwama su da waxanda ba su faru ba, wato dai yawancin tarihihi, ya qunshi labarai ne na kunne ya girmi kaka, waxanda ba a iya tabbatar da haqiqanin aukuwarsu ba. Kuma labarai ne da suka qunshi abubuwan da suka danganci rayuwar Hausawa, musamman a jiya.

Akwai tarihihi kala-kala a qasar Hausa sai dai waxanda suka yi tashe sun haxa da na taririhin Bayajidda da tarihihin sarkin Katsina Korau da tarihihin Wali Xanmarina da Wali Xan Masani ko wani vangaren tarihin Usman Xanfodiyo ko Xanwaire da makamantan su.

3.1.2 Qissa

Qissa kalma ce da aka samo daga harshen Larabci wadda ta shige tsundum a cikin adabin Hausa. Ita dai wannan kalma tana xauke da ma’anoni biyu ne a cikin harshen Larabci. Wato ma’ana ta lugga da

kuma ta zahiri. A luggance, qissa na nufin bibiya ko qididdigewa. Watau mutum ya bi diddigin wani abu har ya zuwa qarshensa.

A ma'ana ta zahiri kuwa, kalmar qissa na nufin bada labarai dangane da mutanen da suka shuxe, ko kuma bada labarai a kan waxansu abubuwa da suka auku a da. Ko kuma wani labari da ke kara zube da ya qunshi shiryarwa zuwa ga addini ko gaskiya ko neman tsira kan wani abu. A ra'ayin masana da dama sun yi nuni da cewa an fi danganta ma'ana da manufar qissa a kan labarun da suka danganci addini kawai. Watau bayanai a kan rayuwar annabawa da sahabbai da waliyyai da sauran su. Duk da haka akwai wasu labarai na qayatarwa da jawo hankali da za a iya kiran su da qissa, kamar irin qissoshin da suka shafi soyayya. Don haka akan ce qissa wata hanya ce ta cusa wata manufa cikin zukatan masu saurare.

Duk da irin wannan hasashe game da qissa ana da fahimtar cewa ta shafi abin da ya bibiyo labarin annabawa kamar yadda ya zo cikin Alqur'ani mai girma, inda ake da surori da suka bayyana labaran annabawa da aka zayyana a cikin Al'qur'ani. Sai dai ita qissar da Bahaushe ke bayani ta shafi wadda aka gina ne bisa tunanin Bahaushe, wato ga yadda labarin yake a zahiri amma a qara masa wani abu ko dai don daxin labarin ko kuma domin a qara qayatar da mai sauraro. Alal misali qissar Annabi Yusuf ko ta Annabi Sulaiman ko kuma ta Annabi Nuhu za a same su da xan bambanci da wadda qur'ani ya zo da ita. Shi ya sa masana suka raba qissar zuwa gida biyu:

- i) Qissar Cinye Dare: Wadda ta qunshi labarai da zantuttukan da mutane suke yi don cinye dare.
- ii) Qissar Addini: Wannan ta qunshi labarai ne da ake tsarawa a kan wani abu da ya auku na addini a lokacin annabawa da sahabbai da waliyyai da shaihunnai da sauran su.

A Hausance ke nan, qissa labari ne na gaskiya da aka bayar ko ake bayarwa a kan rayuwar annabawa da sahabbai ko waliyyai ko shaihunnan malamai, ko wasu bayin Allah da sauran su da suka danganci addinin Musulunci, musamman waxanda Alqur'ani da Hadisai suka kawo bayaninsu.

Hausawa sun sami damar sanin wani labari da ake kira da suna 'qissa' bayan cuxanyarsu da Larabawa, suka kuma samu damar rabauta da addinin Musulunci. Don haka a iya cewa tasirin addinin Musulunci da karance-karancen da suka danganci tafsiri da hadisai da wa'azi wajen watsa addinin Musulunci, su ne suka taimaka wajen samuwar qissa a al'ummar Hausawa.

Masana da dama sun raba qissa zuwa sassa daban-daban. Daga cikin su akwai Sa'idu Muhammad Gusau wanda ya kasa qissa zuwa nau'i huxu kamar haka:

- Qissar Annabawa, wadda ta bayyana rayuwarsu ta haqiqa da irin gwagwarmayar da suka sha wajen isar da saqon Ubangiji (Allah).
- Qissar Sahabbai da waliyyai da shaihunnai, wadda ke qunshe da bayanin rayuwarsu.

- Qissar sauran bayin Allah (muminai), wadda take bayyana rayuwar wasu bayin Allah, nagartattu da suka miqa wuyansu ga addinin Allah.
- Qissar kangararru, waxanda suka bijire wa addinin Allah.

3.1.3 Hikaya

Hikaya labari ne da ake ba da wa da ya faru dangane da mala`iku, ko aljannu ko mutane ko rauhanai ko dabbobi ko tsuntsaye ko kuma qwari. Wani lokaci kuma takan xauki yanayin qago wasu labaran don qarin bayani kan wani abu ko kwaikwayon sa. Hikaya labari na manyan mutane, ba annabawa ba, da abin da ya faru gare su. Misali, hikayar wani halifa ko sahabi ko wani babban sarki. Hikaya kuma, takan qunshi wani abin mamaki da ya auku ko kuma dai wani labari mai koya darasi gaz aman duniya (ko ma amfanin lahira). Hikaya kuma tana iya zama ta wani attajiri ko kuma dai wani labari mai koya zaman duniya dangane da yadda mutum zai iya bakinsa, (Xangambo, 2008). Misali, Hikayar Kunkuru Da Gauraki :

Wata' rana, wasu gauraki guda biyu, za su yi balaguro sai wani kunkuru abokinsu ya roqe su, su tafi da shi. Suka ce masa shi da ba shi da fuffuke ta yaya za su yi tafiya tare ? Amma sai ya nace sai ya sun tafi da shi. Shi kenan, sai suka yi dabara, suka xauko wata sanda kowace tsuntsuwa (gauraki) ta kama gefen sandar guda, shi kuma kunkuru ya riqe sandar da bakinsa, suka tashi da shi. Suna cikin tafiya a sama sai suka ga wani abin dariya na aukuwa a wani gari da suka zo wucewa. Sai xaya daga cikin gaurakin ta ce ; “La, kin ga wani abin dariya, zomo na korar akuya.” Ko da ‘yar’uwarta ta duba ta ga haka

sai ta qyalqyale da dariya. Da kunkuru ya ji suna dariya, sai ya buxe baki wai zai tambaye su abin da ya sa suke dariya. Buxe bakinsa ke da wuya, sai ya sullo, ya faxo qasa ya farfashe. (Wai shi ya sa ake ganin bayan kunkuru duk a tsattsage). Wannan hikaya tana koya wa mutum ya iya bakinsa, domin kuwa da kunkuru ya iya bakinsa da haka ba ta faru da shi ba.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Zube na baka ana wanzar da shi ne da fatar baki, ana qirqirar shi ko qaga shi da ka, a kuma adana shi a ka kamar sauran nau'o'in adabin baka. Zube na baka ya qunshi duk wani zance da ba waqa ba, ba kuma wasan kwaikwayo ba. Wasu daga cikin ire-iren waxannan zantuka dogaye da suka shafi labaru na gargajiya, misali tatsuniya da tarihi da tarihihi da qissa da almara da hikaya da sauransu, wasu kuma gajerun zantukan hikima ne don fasalta rayuwa da koya darussa mabambanta, da kuma nishaxantarwa. Waxannan su ne muhimman abubuwan da aka tattauna a wannan kashi.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan kashi ya qunshi bayani ne a kan zube na baka, musamman abin da ya shafi labarun baka. An tattauna ma'anar zube da kuma ma'anoni na wasu daga cikin misalansu da suka haxa da tatsuniya da hikaya da qissa da kuma tarihi da tarihihi.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar zube na baka da qirqirarrun labarai
2. Kawo misalai biyar na nau'o'in zube na baka

3. Bayyana ma'anar uku daga cikin waxannan :

- i. Hikaya
- ii. Qissa
- iii. Tarihi Da Tarihihi
- iv. Tatsuniya

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Gusau, S.M. (2006). Tatsuniya (Gatana) : Sigoginta da Hikimominta. Cikin *Mujallar Algaita*, 4,1.

Kashi Na 4: Wasan Kwaikwayo Na Baka

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wasannin da ake magana a wannan kashi, wasanni ne da ake wanzar da su ta baka, wato ta hanyar nuna gwanintar harshe, akwai wasu daga ciki waxanda ke buqatar motsi da gavuvvan jiki sa`annan wasu daga cikin nau`in adabin baka su biyo baya, irin waxannan sun haxa da tashe da `yan kamanci.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da wasu daga cikin wasannin kwaikwayo na gargajiya waxanda ake yin su da baki kuma suna xauke da vwasu siffofi na adabin baka na Hausa. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma`ana da ire-iren wasannin tashe
- Ma`ana da yadda `yan kama suke da matsayinsu a al`ummar Hausawa.
- Yadda ake aiwatar da wasan gauta da kuma irin fai`dojin dake da ke tattare da waxannan wasanni.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Wasan Tashe

Masana da dama sun bayyana ma`anar tashe da asalinsa, Ahmed, (1985:8) ya ce: ‘Tashe a kowane bangaren }asar Hausa ana yin shi ne a watan azumi, lokacin watan ya kai kwana goma abubuwa guda uku ne, na farko a tashi jama’a lokacin sahur, kamar yadda kalmar nan “tashe” ta nuna. Dalili na biyu shi ne, don hana mutane wasanni almubazzaranci, na uku ana yin wasannin tashe ne domin nisha]i bayan bu]e baki’.

Shi kuma Umar (1980:3) ya ce: ‘tashe al’ada ce da aka yi a cikin watan nan mai alfarma wato watan Ramalan. A wannan wata Ubangiji Tabaraka Wata’ala ya umarci Musulmi da yin azumi, ya kuma kwa]aitar da su ga yawaita ayyukan Ibada.

3.1.1 Samuwar Wasan Tashe

Babu wani takamaimai lokaci da aka fara tashe, duk da haka, Musulunci ya zo da azumi a matsayin shika-shikansa, a saboda haka ne Bahaushe ya }ir}iri tashin mutane domin yin Sahur. Ana kyautata zaton daga wannan]abi’a ta tashin mutane domin su yi sahur saboda muhimmancin yin haka daga

Alku’ani da hadisan Annabi (SAW) suka faji kamar haka: “yin sahur ba wajibi ba ne, amma dai sunna ce mai }arfi domin Manzon Allah (SAW) ya ce, bambancin azuminmu da na Yahudawa da na Nasara shi ne yin sahur wato abinci, ruwa ko dabino mutum ya samu ya ci” Muslim ya ruwaito.

Haka kuma, “yin sahur ko da }alilan ne akwai rahama a cikinsa a wannan lokaci” Bukhari da Muslim suka ruwaito. Abu Sa’eed Alkudri (RA) ya ce, ya ji daga Manzon Allah (SAW) ya ce “yin sahur ko da]an ruwa ka]an ne shi yafi, kuma Allah Ya ka saukar da Mala’iku da su yi wa mai yin sahur addu’a. haka kuma Zaid Ibn Tabit ya ce mun yi sahur da ma’aikin Allah (SAW) sa’annan ya mi}e domin yin sallah, muka tambaye shi, menene bambancin lokaci tsakanin sahur da kiran sallah? Sai ya amsa da cewa wannan lokaci, zai]auki mutum ya karanci surori hamsin na Alkur’ani mai girma; Bukhari da Muslim suka ruwaito.

Yin sahur na samun sau}in azumi, shi ya sa aka ri}a samun mutane wa]anda suka azawa kansu wannan nauyin aiwatar da wannan aiki ba tare da biyansu wata lada ba. Haka kuma ana ganin kalmar tashe wadda aka sani a yanzu ta samo asali ne daga wancan kalmar ta ‘tashi’, tashin jama’a da ake yi domin yin sahur.

3.1.2 Ire-Iren Wasannin Tashe

Dangane da ire-iren tashe, masana ilimi irin su U.B. Ahmed da Mallam M.B. Umar sun karkasa tashe na yara maza da zalla da tashen ‘yan mata da kuma tashen Samari matasa.

-Tashen yara maza, sun ha]a da: Sakanni-in [iba, ka-yi -rawa, [andu {ununu, Tsoho da gemu, Danda dokin kara, zan buga, kar-ka buga tashi wali da sauransu.

- Tashen yan mata sun ha]a da: Samodara, Maryama da Daudu, Asha ruwa, Mai ciki, Auren-gidan- ba-sharu-ba da]I da sauransu.

- Tashen Samari: Sun ha]a da Amale mai Jan-kaya, Jatau mai magani, gwauro ya tsinke, kai ni chadi zan tafi, macukule da sauransu.

3.2 Ma’anar ‘Yan Kamanci

‘Yankama maroqa ne da suka shahara wajen ban dariya das a mutane nishaxi, Yahaya da Suwaid, (1978). ‘Yan kama masu wasannin ne na Hausa waxanda suka yi kama da ‘yan gambara ko kuma Na-Uwale ko Xanbashirwa. Galibi kasuwanni suke bi suna wasanninsu ana basu abin masarufi. ‘Yan kama kan yi shiga suna kixa suna amfani da takobinsu na ice wajen kai suka domin su tsorata mutum ko don a yi dariya.

3.2.1 Yadda Suke Gudanar da wasansu

Ahmed, (1985) ya yi cikakken bayanin yadda xankama ke gudanar da wasansa. Shi dai xankama ya kan sa buje ne, da babban riga. Amma fa rigar yakan kwave ta ne ya yi qunzugu da ita a mararsa, watau ya bar gangar jikinsa a buxe. Wasu

kayan ‘xankama’ kuma su ne takobin ice da tasbahar quliquili da garmar sakaina. Duk batun xankama dai bay a wuce ta abinci. Duk da yake xankama yakan faye ambaton addini musulunci, lamurar addinin nan yakan sake masu kama ne, ya mayar da ginshiqinsu ya zan abinci.

▪ **Misalan Waqoqin Xan Kama**

Xan kama, gwani ne na kwaikwayo. Don haka, yakan kwaikwayi waqoqin makaxa da yawa. Misali, ‘yan kama, suna kwaikwayi waqoqin sojoji a yaqin Ojukwu inda sukan ce:

Kanar xan wake ya gudu,
Manjo fura ma ta gudu,
Janar funkaso ya gudu,
Mun ci fanke, mun ci waina,
Qaryar tuwo ta qare!

Haka kuma, sun kwaikwayi waqoqin Shata da yawa. Misali, inda suka kwaikwayi waqarsa ta “Mata ku yi aure” suna cewa:

Don na ce mata su yi koko,
Masu kunu suka tozarta ni,
Har Attaura har Linjila,
Shin ina ayar da ta kankare koko?

A maimakon inda Shata yake cewa:

Wai don na ce mata su yi aure,
Kaxo ya tashi ya tozarta ni,

Har Attaura har Linjila,
Har Alkur'ani babban kundi,
Ina ayar da ta kankare aure?

Haka kuma wani xan kama, wai shi Isa Rogo, ya buxe wata tashar rediyo, wai ita Rediyo Mai Jini, inda yake kwaikwayon yadda ake ba da labarai a rediyo, Xangambo, (2008).

Ga labarin yadda wani xan kama ya yi limanci:

▪ **Limancin Xan Kama**

Wai wata rana, wasu 'yan kama guda biyu, suka ziyarci wani gari, suka je fadar Sarki, aka yi musu iso. Da sarki ya gan su, sai ya yi zaton wasu manyan baqin malamai ne. Da azahar ta yi, aka je masallaci don yin salla. Limamin garin, ya ga yadda sarki ya karvi baqin. Don haka, sai ya ce da xaya daga cikin 'yan kaman nan, "Malam, bisimilla. Ai, sai a yi mana salla." kuma don yana tsoron kada malaman su ci gyaransa a gaban sarki, shi ya sa ya yi haka. Xan kama ya wuce gaba yin salla.'Aka yi salla har sai da aka je sujada ta qarshe, sai xan kama ya qi tasowa. Mutane suka qosa. Zuwa can sai xan kama ya fara mutsu-mutsu, goshinsa na kafe a qasa. Sai ya fara cewa, "Ku sake ni! Wayyo ku sake ni! Ihu! Sun riqe mini goslii!" Ko da jama'a suka ji haka, sai kowa ya tashi a tsorace, ridididi, in ba ka yi, ban wuri, tun daga Sarkin har limamin garin. Da 'yan kama suka ga an tsorata, sai suka zaro gangarsu, suna kaxawa. Haushi ya kama mutane. Suka gargaxe su cewa, bai kamata a kawo shaqiyanci a masallaci ba.

Haka kuma, aka ce, wata rana, wani xan kama ya ziyarci wani ofis na wani babban ma'aikaci. Da ya je, ya sami wani masinja a qofar. Da masinjan ya gan shi, sai ya yi zato shi ma ya zo yin mitin xin da ake yi ne a cikin ofis. Don haka, sai ya miqe tsaye, ya gaishe shi, ya buxe masa qofa. Xan kama ya shiga. Ya sami mutane zazzaune kewaye da tebur da fayiloli. Ko da suka gan shi, sai suka rasa abin da ya kawo shi, domin ba su san shi ba. shi kuma ga shi cikin kaya masu kwarjini da muqami. Don haka, sai wannan ya kalli wannan, wancan ya kalli wancan. Zuwa can dai, sai xan kaman ya ce, "Shin wane ne babbanku?" Ya zazzaro idanu. Da ya ga sun tsorata, sai ya yi wuf ya zaro takobinsa na akwasa, ya sake cewa, "Na ce wane ne babbanku?" Sai ya ga duk suna kallon shugaban, wato Cayaman. Sai ko ya doshi wurinsa da takobinsa a zare, yana zazzare idanu. Da suka ga haka, duk sai suka tashi a guje ridididi, a tsorace. Da ya ga haka, sai ya zaro gangarsa ya buga. Da suka gane xan kama ne, sai suka dawo cikin fushi, amma kuma abin ban-dariya, suka gargaxe shi ya daina irin wannan, Xangambo, (2008).

3.2.2 Siffon Kwaikwayo

Siffon kwaikwayon da ke tattare da wasan xankama sun haxa da yadda yake kwaikwayon yaqi da kai bara a sukwane ga abokin gabansa ta hanyar yin amfani da takobin ice. A nan takobin iccen shi ne kwatakwacin takobi na zahiri, haka nan mutumin day a nufa da wannan takobi shi ne tamkar abokin hamayyarsa a fagen fama. Idan kuma yana son ya kwaikwayi `yan hoto, wat masu Nakiya-da Garma', xan kama kan yi amfani da garmarsa ta sakaina yana jefa ta sama yana kamawa. Wani muhimmin abu kuma idan yana son nuna bajinta bay a

karvan sadaka da hannu, sai dai a jefa masa shi kuma ya café da baki tamkar dai wata dabba mara hannu.

3.3 Ma'anar Wasan Gauta

Kamar yadda aka ambata a baya, *Wasan Gauta* wasan kwaikwayo ne wanda ake yi a fada da kuma wanda talakawa ke shiryawa su gudanar a dandali na musamman, asali abin da aka sani da suna Drama ana kiransa 'Gauta' ne, Yahaya da Suwaid, (1978).

3.3.1 Ire-Iren Wasan Gauta

Wasan Gauta iri biyu ne, da wanda ake yi fada da kuma wanda talakawa ke yi a cikin gari. Wanda ake yi a fada, {wara}waran sarki ke yin wasan. Sukan aika a kar~o masu suturu da kayayyakin ado na hakimani da za su kwaikwaya. Kowace baiwa takan nazarci shiga da halayyar hakimani da za ta kwaikwaya tun kafin lokacin wasan, kuma a lokacin gudanar da wasan ne su hakimani da iyalansu kan kasance 'yan kallo masu ganin hoton yadda suke gudanar da mulki da harkokin jama'a. Suna lura da yadda ake kwatanta halayyarsu da]abi'unsu da yadda suke tunkarar abubuwan da suka shafi al'umma. Ta wannan hanya ce suke fahimtar wuraren da suke da gyara kuma su gyara da wuraren da suke bu}atar }ara himma don kare lafiyar al'umma da dukiyoyinsu.

Idan aka dubi wasannin da yadda ake gudanar da su sai a ga cewa suna nuna yadda Bahaushe yake yi wa kansa hisabi game da abubuwan da suka shafi mulki. Ta hanyar wasannin ne ake gane abubuwan da aka aikata. Idan masu kyau ne a }ara himma, idan kuwa

munana ne, a nemi hanyar kaucewar aukuwar irinsu. Ana }ara himma wajen aikata abubuwan da za su taimaka wajen tabbatar da adalci da tsaro da kyautata zamantakewa tsakanin al'umma. Mahukunta na yun}urin sauke nauyin da Allah ya }ora masu ta hanyar bayar da ha}}o}in da suka rataya a kansu. Suna kasance wa masu yayyafi da rangwame da lullu~e al'ummarsu da abubuwan alheri. Suna basu kariya da }arfafa tsaron }asa da bun}asa tattalin arzi}i da cinikayya ta sanadiyyar wa}annan wasannin.

[aya ~angare na Wasan Gauta shi ne wanda samari da 'yan mata ke aiwatarwa a Dandali. 'Yan wasan kan kwaikwayi halaye da }abi'un mahukunta ko da kuwa mahukuntar nan na }ungiyoyi ne ko na al'umma. Akan bayyana wasu munanan halaye da }abi'u wa}anda suke neman kunno wa cikin al'umma, ana nuna yadda suke da illarsu ta hanyar wasa. Haka ma ta hanyar kwaikwayo akan nuna wasu halaye da }abi'un mutane marasa kyau, ko wani aikin ashsha ko sakaci ko raggwanci da wani ya yi domin masu aikata wannan aikin su gani su daina. Ya kuma zame wa sauran al'umma hannunka-mai-sanda. Wasannin kan }arfafa aikin gayya da jaruntaka da girmamawa da tausayin marasa }arfi da dogaro da kai. Mutane daga ko ina kan halarci wurin domin kallon wannan wasa, hatta ba}i ma daga {auyuka ma}wabta kan yi tafiya takakka domin halartar wasan.

3.3.2 Lokacin da Yadda Ake Aiwatar da Wasannin

Galibi da kaka ne aka fi aiwatar da wasan gauta idan an gama girbe amfanin gona, irin wannan wasa shi wasu ke kira Kalankuwa. Wasu lokutan da ake aiwatar da wasannin sun dogara ne ga irin wasan.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Wannan darasi ya yi Magana akan ma`ana da ire-iren wasu wasannin Hausa waxanda suke cike da adabin baka na Hausa. A ciki mun ga ma`anar was an tashe da yadda ya samu sanadiyar shigowar addinin musulunci wanda ya kallafa yin azumi. Haka nan kuma mun ga yadda was an `yankama suke da irin yadda suke kwaikwayon al`umma. Kashin bai tsaya nan ba, sai da ya duda ma`ana da yadda ake gudanar da wasan Gauta na Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan wasannin Hausa masu siffar kwaikwayo ko kuma waxanda suke cike da adabin baka kamar su waqoqi da hikimomin sarrafa harshe. Kashin ya qunshi bayanai kan ma`anar tashe da `Yan kama da kuma Wasan Gauta.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi, yin amfani da kyakyawar Hausa za ta qaraw amsarka kwalliya.

1. Shin ko an yarda da iqrarin nan da ke nuna cewa Bahaushe ba shi da wasan tashe said a musulunci ya zo qasar Hausa?
2. Masana sun rarraba was an tashe kasha-kashi. Bayyana yadda abin yake kana ka zavi kasha guda a yi masa fixar ragon suna.
3. `Yan kama da `yan gambara kusan xan Juma da Xan Jummai ne Bayyan yadda abin yake tare da misaalai.

4. Wasan Gauta ya kasu kasu biyu. A xauki xaya daga ciki
a yi masa kamun - kazan - kuku

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Ahmed, U.B (1985) *Nau'o'in wasannin kwaikwayon Hausa*. Cibiyar
Nazarin Al'adun Nijeriya. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari.
Zaria : Amana Publishers

Muhammad, S. da Yahaya, I.Y (1978) *Darussa Akan Adabin Hausa*.
Zaria. Institute of Education, Ahmadu Bello University.

Ibrahim, M.S (1982) "Dangantakar Al'ada da Addini: Tasirin
Musulunci Kan Rayuwar Hausawa ta Gargijiya". Kano.
Kundin Digiri na Biyu. Sashen Harsunan Nijeriya Jami'ar
Bayero.

Rukuni Na 2: Siffodin Adabin Baka

Kashi Na 1: Siffa

1.0 GABATARWA (Introduction)

A wannan kashi, za a bayyana sifodin da suke tattare da adabin baka.
Su wajannan sifodi, ba dole a same su duka a nau'in adabin baka guda
ba. Galibi ma kusan kowane yanki yana da tasa hanyar ko kuma
abubuwan da aka fi amfani da su yayin da ake nazartar wannan
rukunin adabin. Akwai muhimman gidaje guda uku wajanda ke cikin
adabin baka, wajannan gidaje sun haɗa da **Waɗar Baka** da **Zube Na
Baka** da kuma **Wasan Kwaikwayo**. Wajannan gidaje (waɗa da zube
da wasan kwaikwayo) duk ana samunsu a rubutaccen adabi. Saboda

haka sifofin da aka yi bayaninsu a nan, suna magana akan kowane yanki na adabi walau adabin baka ko rubutacce.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Ko shakka Babu wannan darasi na da manufofin da ake fatar xalibai su fahimta. A san ma`anoni siffofin da kuma yadda ake amfani da su wajen nazartar ayyukan adabi. A fahinci cewa waxannan siffofin su ake nazarta a rubutaccen adabi.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Siffa

Siffa kamar yadda masana suka bayyana tana nufin wasu fitattun alamomin da ake iya shaida wani abu, su wajannan alamomi su ke siffanta abin da ake so a yi magana a kansa. Don haka za a iya shaida adabin baka ne da kuma irin nagartarsa ta hanyar sifofin da ke biye. Wajannan siffofi su ne ke tabbatar da nagartar kowane aikin adabi, Kuma su ke nuna irin hikima da fasahar da al`umma take da su. Ta hanyar wajannan siffofi ake gane matsayin adabin baka da irin gudummuwar da ya bayar ga al`umma.

3.1.1 Jigo

A cikin {amus na ke~a~~un kalmomin adabi, Shipley, (1955:417) ya bayyana ma`anar jigo da cewa: “Shi ne abin da ake magana a kai. Shi ne kuma abin da aka }udurta ko aka aikata. Ko kuma wani sa}on da wani labari ke isarwa.”

Haka kuma in an duba {amus na Cuddon, (1977:680) An ce “Magana ta gaskiya, jigon wani rubutu ba yana nufin maganar da

rubutun yake yi ba ne illa wata manufa ta musamman wadda aka bayyanata kai tsaye ko a fakaice.”

Masana irin su Farfesa Yahaya, (1997:75) ya bayyana ma'anar jigo (wa}a) da cewa, jigo na nufin sa}o ko manufa ko bayani ko ruhun da wa}a ta }unsa wanda kuma shi ne abin da wa}ar ke son isarwa ga mai saurare, ko karatu, ko nazarinta. Ya kamata a lura a nan cewa wannan ma'ana za ta iya }aukar duk wani fanni na harshe, da adabi, da al'ada.

Farfesa Yahaya, I. Y. da sauransu, (1992:47) an bayyana ma'anar jigo da cewa, shi ne dai “sa}o” ko ginshi}in al'amari da abu yake }auke da shi. Wasu kuma kan fassara jigo da cewa shi ne “manufar abu” ko “}ashin bayan abu” ko muhimmin darasin da yake }auke da shi ko yake koyarwa.

Gusau, (2003:28) Ya bayyana ma'anar Turke (jigo) da cewa, shi ne abin da (wa}a) take magana a kansa wanda ya ratsa ta tun daga farkonta har zuwa }arshenta. Wato dai turke shi ne ainihin manufar abu.

Mukhtar, (2004:31) ya ambaci jigo da cewa, shi ne }ashin bayan labari, wato ma}asudin da aka gina labari a kansa.

Dangambo, (1981:5) ya ambaci cewa, abin da ake nufi da jigo shi ne sa}o, manufa, ko abin da (wa}a) ta }unsa, wato abin da take Magana a kai.

A takaice ma iya cewa jigo shi ne manufar da ake so a cimma a kowane irin abu. Masana da manazarta suna amfani da wannan kalma ta jigo don bayyana sa}o ko wata manufa ko kuma

ma}asudin da ake so a isar ga al'umma. A wasan kwaikwayo, jigo na nufin manufa ko sa}on da aka gina wasan a kansa don mutane su himmatu ko su farka.

3.1.2 Salo

A wa}a, Abdullahi (2001:3) na cewa: salo na nufin duk wata dabara ko hanya a cikin wa}a wadda aka bi domin isar da sa}o. Ita wannan dabara ko hanya tana yi wa wa}a kwalliya ta yadda sa}on wa}ar zai isa ga mai sauraro ko karatun wa}ar. Ana ganin ba a yi kuskure ba idan aka ce wannan ma'ana ta salo da aka gani nan ita ce dahir a duk inda aka ka}a ko aka raya, kuma ta kowace fuska aka dubi kalmar salo.

Wannan ma'ana, ita ta sa masana irin su Dan'Gambo (1981) a cikin Abdullahi (2001:3) suka kawo wasu muhimman tubalan salo guda takwas. Wa}annan tubalan gina salo kuwa su ne:

- 1- Mallakar kalmomi
- 2- {irar Jumla
- 3- Nau'o' in jumla
- 4- Siffantawa
- 5- Rauji
- 6- Tsarin Tunani
- 7- Jaddadawa
- 8- Dangantakar tsari

Wannan shi ne ma'anar salo a wa}a. A ~angaren zube kuwa, Mukhtar, (2004:34) na cewa; Abubuwan da akan nazarta a }ar}ashin salo wanda kuma daga kansa ake yanke hukunci a ce

salon marubuci ya }ayatar, ya yi armashi, ko kuwa ragon salo ne da shi, sun ha}a har da nazarin irin kalmomin da ya yi amfani da su wajen gina labarinsa, da kuma adon Magana, da Karin Magana da maganganun hikima, da kuma tsarin ginin jimlolinsa. Salo na nufin duk wasu dabarun jawo hankali da marubuci kan bi wajen }o}arin jawo hankalin mai sauraronsa, gani ko kuma mai karantawa. A nan ana nufin duk wasu dabarun jawo hankalin mutum zuwa ga abin da yake karantawa don a cinma fahimtar ainihin sa}on da ake son isarwa. Wannan ne ya haifar da wanzuwar salo iri daban-daban, wa}anda suka ha}a da mi}a}}en salo da salo mai armashi mai karsashi, da raggon salo. Haka kuma salo na iya zama sabo ko tsoho. Abin fahimta a nan shi ne, a zube idan aka ambaci salo, to ana duba harshen da marubucin littafin ne ya yi amfani da shi wajen isar da sa}onsa.

Amma a wasan kwaikwayo, Crow, (1983:55) ya ce: Salo ko harshe na nufin yadda harshen ‘yan wasa ta dace da irin mu}amansu da aikace-aikacensu, wato salon da kowanne }an wasa ko ‘yar wasa suka bi wajen sarrafa harshensu a wasan kwaikwayo, wannan kam ya shafi dukkan fannonin wasan kwaikwayo. Idan an ce wane gwarzon wasa ne to akan gane shi ta abubuwan da yake fa}i ko ya aikata da kansa. Wa}annan abubuwa kuwa su ake son aga yadda aka zurfafa amfani da su don cimma manufar wasa. Ya zama wajibi (in har za a yi adalci a nazartar harshen ‘yan wasa) a fahimci cewa ba ma’ana ta zahiri a zantuttukan ‘yan wasa ita ce ka}ai za a duba ba har ma da

sakamakon da maganar ta haifar a mahallin da aka yi ta. Wasan kwaikwayo harha]uwar wasu aikace-aikace ne don su isar da wata manufa, ashe fa]i-in-fa]in ‘yan wasa dole ya kasance yana da dangantaka da aikace-aikacensu kafin a gane ha}i}anin sa}on da ake son a isar.

Cuddons, (1955:655) na cewa; aiki ko wani motsi shi ma alamtawa ne (wanda ake amfani da shi a wasan kwaikwayo). Tauna le~e na da wata manufa ta mugunta. Haka kuma tafa hannu na da manufar yabawa. [aga hannu kuwa na da manufar girmamawa ce. Duk wa]annan suna cikin abubauwan dubawa kafin a yi sharhi a kan hausar]an wasa ko ‘yar wasa.

3.1.3 Zubi

Zubin wasa gagarumin fage ne na nazarin wasan kwaikwayo kowane iri ne, wanda yake bu}atar kulawa ta musamman. A cikin Abrams, (1981:159) an ce zubin wasan kwaikwayo na magana ne akan yadda aka tsara wasa ta yadda abubuwa suke gudana, daga wannan mataki zuwa wannan mataki. Wannan ya ha]a har da ayyukan ‘yan wasa tun daga farko har zuwa }arshe domin cimma manufar shirya wasan.

Zubi na nufin yadda aka tsara abubuwa a cikin wasa, ko wa}a ko }ir}irarren labari. Aristotle, (1952:685) ya bayyana sifofin da zubin wasa ya }unsa kamar haka: “Ana bu}atar zubi ya kasance cikakke, wato ya kasance da farko da tsakiya da }arke. Kuma ya kasance yana da]inki wato ha]uwar aiki da wuri da lokaci inda

idan aka gusa ko aka cire]aya saura na iya rugujewa ko gurguncewa.

Wasa wanda ya amsa sunansa ko yake so ya amsa, dole ne ya kasance yana da ha]uwar wa]annan abubuwa guda uku, wato ha]uwar wuri da lokaci da kuma aiki. Idan ana so wasa ya }ayatar a yi amfani da sananen wurare da ta}aitaccen lokaci kada a nuna cewa wasan ya]auki wasu kwanaki ko shekaru ana gudanar da shi, ko da kuwa ana so a nuna irin wa]annan kwanaki ko shekarun a iya yin haka ta yin amfani da mai shela ko a sharar fage cikin rubutaccen wasan kwakwayo, amma a wasan kwakwayo na talbijin ana yin haka ne ta nuna cewa (bayan shekara kaza ko kwana kaza, ko makonni) sai kawai wasa ya ci gaba tare da jan hankalin mutane cewa sun yarda tamkar an yi wa]annan shekarun ko kwanakin.

Muhimmin abu na gaba a zubin wasa shi ne “Kauci”. Abrams, (1981:161) ya ce: Kauci na nufin a shigar da wani labari ko wata matsala ta daban mai dangantaka ko akasin haka da uwar labari ko wasa, akan yi haka ne don a }ayatar da uwar sa}on da ake so a cimma.

Muhimmin abu na gaba shi ne waiwaye. Hausawa kan ce waiwaye adon tafiya. Abrams, (1981:161) Ya ci gaba da cewa: A tsari irin na wasan kwaikwayo akan yi waiwaye don }ayatar da wasa ko jaddada wata manufa wadda ake son jama'a su rin}a tuna ta a kowani lokaci a cikin ayyukan adabi.

Masana irin su Shipley (1955:310) Sun bayyana zubin wasan kwaikwayo na dauwama ne bisa sanannen tsari na farkon wasa a inda a wannan lokaci ake fara gina matsalar ko gabatar da }alubalen da yake cikin wannan wasa, wanda zai sa mai kallo ya za}u da son ganin yadda za a warware wannan matsaralar ko }i}i-}a}a. Akwai tsakiyar wasa ko kuma in ce }ololuwar wasa, a nan ne matsalar wasan kan rinca~e. Wani lokaci rincabewar wasa na aukuwa ne a dai-dai lokacin da aka fara wasa. Wani lokaci kuwa a tsakiyar wasan ne ake samun wannan rinca~ewar. Sai }arshe ko kuma gangara inda ake samun lafawa da sulhu don warware matsalar cikin farin ciki ko kuma cikin ban tausayi.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Wannan darasi yana magana akan siffofin da ake samu a rubutaccen adabi. Nazartar waxannan siffofi ke sa a gano nagartar adabi. Bincike –bincike sun tabbatar da cewa ana samun waxannan siffofi ma a adabin baka. Ba anan abin ya tsaya ba, duk hanyar da ake bi wajen nazartar rubutaccen adabi, haka abin yake ga adabin baka.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan darasi ya duba siffofin da ke bayyana nagartar adabin baka. An fahinci cewa baya ga nishaxi, adabin baka yana taimakawa wajen ilmantarwa da faxakarwa. Haka nan kuma nazartar salo da zubin kowane iri daga cikin nau`o`in adabin baka na bayar da dammar a fahinci irin gwanintar harshe da qyale-qyalen jawo hankalin da aka yi a cikin wannan adabin bakan.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Bayyana wasu daga cikin siffofin adabin baka da ka sani.
2. Nazarin jigo ko manufa abu ne mai muhimmanci ga adabin baka. Varje guminka.
3. Bayyana abin da ka fahimta da salo da ire-irensa.
4. Ta yaya ake samun nishaxi a adabin baka? kuma baya ga nishaxin akwai wata manufa?
5. ‘Zubi’ wani yanki ne mai zaman kansa wajen nazarin kowane irin adabi. Yaya abin yake ga adabin baka?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Abrams, M.H. (1981): *A Glossary of Literary Terms*. Six Edition Halt Rinehart & Wiston, New York.

Abdullahi, B.Y. (2001): *Salo Asirin Waka* Fisbas Media Kaduna.

Cuddons, J.A (1977). *A Dictionary of Literary Terms*. Revised Edition, London.

Dangambo, A. (1984). *Rabe-raben Adabin Hausa da Muhimmancinsa ga Rayuwar Hausawa*. Triumph, Kano

Gusau, S. M. (2003). *Jagoran Nazarin Wa}ar Baka*. Benchmark Publishers Limited, Kano.

Mukhtar, I. (2004). *Jagoran Nazarin {agaggun Labarai*. Benchmark Publishers Limited, Kano.

Shipley, J.T. (ed) (1955). *Dictionary of World Literary Terms*. Allens & Unwin Ltd London.

Yahaya, I.Y. (da wasu) (1992). *Darussan Hausa Don Manyan Makarantun Sakandare 1 – 3*, Ibadan University Press.

Yahaya, A. B. (1997). *Jigon Nazarin Wa}a* Fisbas Media Service Kaduna.

Kashi Na 2: Harshe

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan darasi zai bayanin ma`anar harshe da kuma matsayinsa ga al`umma. Za a duba dangantakar da ke tsakanin harshe da al`umma musamman rawar da harshe yake takawa a matsayin kafa ta sadarwa. Haka kuma, irin gudummuwar da harshe ke bayarwa ga kaifafa tunani da faxin ra`ayi da lallashi na daga cikin abubuwan da wannan darasi ya qunsa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

A qarshen wannan darasi, ana fatar xalibai su iya gane :

- a. Ma`anar Harshe
- b. Harshe a matsayin kafa ta sadarwa
- c. Muhimmancin harshe ga adabin baka

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Harshe

Masana irin su Yakasai, (2012) sun nua cewa a kullum cikin magana muke, muna magana da iyayenmu, da matanmu da mazajenmu, da }annenmu da yayyenmu. Haka kuma muna kuma magana da

‘ya’yanmu da ma}wabta da dai duk wa]anda cu]anya ta ha]a mu da su. Wani lokaci ma mukan yi magana mu ka]ai. Mukan bayyana tunaninmu a fili idan muna farke, ko kuma mu ri}a yin magana cikin bacci idan muna mafarki. Haka kuma wani lokacin mukan ri}a rera wa}a don nisha]i.

Baiwar da]an-Adam yake da ita ta amfani da harshe ita ce babban abin da ya bambanta shi da dukkan sauran halittu, har ya fifita shi bisa kansu. Kodayake dabbobi ma suna da tunani irin nasu, wanda kuma suke bayyanawa cikin hanyar sadarwa iri daban-daban, amma babu wata dabba da take da hanyar sadarwa irin wadda]an-Adam yake amfani da ita, wato harshe.

A ta}aice, dangane da ma’ana, an bayyana Harshe da cewa, wata hanya ce ta bayyana kai da kuma hul]a tsakanin mutane wadda dabbobi ba su da irinta (Sapir; 1956:1). Wannan ya zamo haka ne kuwa domin shi HARSHE, ya zama shi ne rai ko kuma zuciyar duk wani tunani da aiki na]an-Adam musamman dangane da abin da mutum ke ji game da kansa ko }asarsa, ko addininsa ko kuma yadda shi kansa ya]auki kansa (Lado; 1964:11). Wannan shi ya sa aka]auka cewa kalmomi ba wasu abubuwa ba ne illa tubalan ginin tunane-tunane da kuma ayyukan da ‘yan-Adam ke tsarawa domin samun damar yadda za su iya fahimta, su kuma iya sarrafa mazaununsu (Lenneberg; 1967).

3.1.1 Harshe a Matsayin Kafa ta Sadarwa

Harshe muhimmiyar kafa ce ta sadarwa cikin zamantakewa. Wato idan aka yi amfani da harshe domin sadarwa, to ko shakka babu za a samu yana]amfare da al’ada ta hanyoyi daban-daban. Kalmomi da

al'umma suke furtawa, da su ne ake bayyana al'amuran da suka shafi rayuwarsu, wato gaskiya da tunani da kuma harkoki da ake bayyanawa a matsayin tarin ilmi da sauran al'ummu ke fa'idantuwa da su. Hasali ma, kalmomi suna bayyana]abi'ar duk wanda ya yi amfani da su cikin tadodi. Ta wannan haujin, harshe yana bayyana hanyoyin rayuwa.

Bugu da }ari, al'ummu ko rukunai na jama'a ba kawai suna bayyana }warewa ba ne, wato suna kuma sarrafa }warewa cikin harshe domin]orewar zamantakewa. Suna isar da sa}onni ta hanyoyi daban-daban kamar ta amfani da salula ko }ib]au ko wasi}a ko karatun jarida ko kuma hira da ta]i da juna kai tsaye. Hanyoyin da al'umma ke amfani da su (a magance ko a rubuce) suna da ma'ana wajen mu'amala musamman ma idan aka yi la'akari da yadda ake sarrafa hawa da sauka na muryar masu magana da karin lafazi da salon ta]i da kuma ishara. Ta wannan haujin, harshe yana }unshe da matakan sadarwa.

Haka kuma, harshe tsari ne na alamomi da ke]amfare da al'ada da }imar masu amfani da shi cikin amfani da harshe. Wato al'umma na kallon harshensu a matsayin alama ta tantance matsayi cikin zamantakewa. Ta wannan }aulin ma, harshe ya zama linzamin al'ada. Sauran maganar ita ce, harshe hanya ce ta bayyana da kuma musayar tunani da batutuwa da labarai domin ya]a ilmi. Tare da dalilai na zamantakewa da tarihin canje-canje domin cigaba, ta wannan haujin, harshe yana matsayin wata kafar sadarwa ta musamman da take]amfare ga 'yan Adam, kuma wadda ta bambanta da sauran hanyoyin sadarwa kamar na dabbobi ko }ir}irarren harshe. Wato al'amari ne da

ya }unshе rayuwar]an Adam gaba]ayanta da kuma harshensa kamar Hausa.

3.1.2 Harshe a Matsayin Kafa ta Bayyana Tunani

Akan yi amfani da harshe don sosasa zuciyar mai sauraro. Ma}asudin wannan ~angare na harshe shi ne ya da]a]a ko ya faranta, ko ya ~ata ko kuma ya tunzura zuciya. Yana da muhimmanci wajen yin raha da nuna tausayi da yin talla da kuma farfaganda (cusa ra'ayi). Da wannan harshe ne uwa kan lallashi]anta, saurayi yake latsa budurwa, kuma]an siyasa ke jan hankalin jama'a. Yakasai, (2012). Da harshe ne ake wanzar duk wani adabin baka da aka tsara. Shi ke taimakawa wajen furzar da tunanin fasihi har mutane su ji, su fahimci irin }yale-}yalen jawo hankalin da ke cikin wannan aiki na adabi. Saboda haka, harshe na bayyana irin tunanin da ke cikin zukatan mutane ko kuma irin tunaninsu game da rayuwa.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Amfanin harshe ga xan Adam ba su qirguwa, musamman ma ta fannin bayyana tunani ko baiwa ko hikima ko fasahar da Allah ya yi wa bayinsa. Adabin baka, adabi ne da ake qirqirarsa aka adana a 'ka' aka kuma furta da harshe. Da wannan ne ma wasu ka raxawa adabin suna da adabin baka wato adabin da ake wanzar da shi da harshe. A wannan darasi mun ga ma`ana da matsayin da harshe yake das hi wajen sadarwa ka kaifafa tunani.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Muhimman abubuwan da wannan darasi ya koyar sun haxa da bayyana ma`anar harshe a matsayin hanya ce ta bayyana kai da kuma hul]a tsakanin mutane wadda dabbobi ba su da irinta. Haka nan kuma angano cewar harshe na taka muhimmiyar rawa wajen bayyan hulxa tsakanin al`ummar da ke amfani da wannan harshe. Idan kuwa za ka }idaya muhimmancin harshe suna da yawa, amma a wannan fage, an fahinci adabin baka ba ya samuwa sai da taimakon harshen don wanzar da shi.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma`anar Harshe
2. Akwai dangantaka ta musamman tsakanin harshe da sadarwa? Bayyana yadda abin yake.
3. Yi bayani kan muhimmancin harshe ga adabin baka tare da misalai masu kama hankali.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Lado, R. (1964): *Language Teaching – A Scientific Approach*, McGraw-Hill: New York.

Lenneberg, E. H. (1967): *Biological Foundations of Language*, Wiley, New York.

Yakasai, S A. (2012). *Jagorar ilimin Walwalar Harshe*, Sokoto. Garkuwa Media Service Ltd.

Kashi Na 3: Wanzarwa

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan darasi ya tavo wata siffa guda da ke bayyana adabin baka, kamar yadda aka yi bayani a darussan da suka gabaci wannan, adabin baka ko kuma adabin 'ka' adabi ne wanda ake qirqirarsa da 'ka', a adana a 'ka' a kuma wanzar ta baka. Wannan wanzarwa kuma za mu iya kiransa da aiwatarwa. Wato ana iya aiwatar da adabin baka ko ta fannin magana ko kuma a aikace.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Ana fata a qarshen wannan darasi, xalibai su ta gane yadda ake wanzar da adabin baka, wannan wanzarwa ta dogara ga irin nau'in adabin bakan ne. Misali idan waqa ce ko kuma zube na baka, ana wanzar da su ta baka ba tare da motsin gavuvvan jiki ba. Idan kuwa wasanni ne masu siffar kwaikwayo, inda za a iya samun sauya kama ta murya ko ta shiga ko ta aikata wani aiki ko nuna yadda ake wani aikin, babu mamaki idan an sami kwaikwayo ko motsin jiki ko gwada yadda ake aiwatar da wani abu a ire-iren waxannan misalai da aka bayar. Manufar dai a san cewa ana iya amfani da baka, haka nan kuma ana iya samun kwaikwayo a aikace.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Wanzarwa

Shaihin malami a nazarin adabi, Xangambo, (2008) ya bayyana yadda wanzar da adabin baka, wanzarwa na nufin yadda ake gudanar da adabin, wato yadda ake yinsa a aikace. Idan muka dubi yadda ake

gudanar da adabin baka a aikace, musamman waqoqi, a yanzu, za mu ga lallai akwai ‘yan bambance-bambance da yadda ake yi a da, kafin zuwan Turawa. Misali, kamar yadda muka ambata can baya, makaxan fada ba sa kaxa wa kowa in ba jinin sarauta ba. Shi kansa Bature da ya zo ya yi mulkin mallaka, Sarkin Taushi ko Narambaxa bai yi masa kixa ba, duk da ana ce masa “zaki”. Amma yanzu mun ga wannan al’ada ta sauya, an karya ta. Kuma idan ka kwatanta ingancin waqoqin baka na da, kafin zuwan Turawa zuwa wajejen 1980, za ka ga babban bambanci, domin kuwa na da sun danne sun shanye na yanzu. Me ya sa? Dalili shi ne saboda yadda mawaqan da ke tsayawa su shirya waqa, su tsara ta, su tsaya a tsanake, cikin natsuwa da walwala su rera ta cikin lafazi da harshen da ya dace, tare da kixan da ya dace, su na yanzu ba sa yin haka. Sukan shirya waqar cikin sauri da zaquwa da tunanin abin da za a ba su, kuma babu cikakkiyar biyayya tsakanin ‘yan amshi da mai ba da waqar. A sakamakon haka za mu ga tasiri da kwarjini da martaba da amfanin irin waxannan waqoqi na baka kullum sai raguwa suke yi.

3.1.1 Yadda Ake Wanzar da Adabin Baka

Wanzar da adabin baka ya dogara ne ga nau`in adabin, idan waqa ce galibi ana wanzar da ita ta baka ne tare da `yan amshi, da kixa, wani lokaci har da `yan rawa. Makaxan ma sun bambanta kama tun daga ire-iren kayan kixan da waxanda ake wa kixan. Idan kuwa zube ne na baka, misali tatsuniya ko qissa ko al`mara ko makamantar waxannan, ana samu masu bayar da labari ne, wuri na musamman ake ke vewa da kuma masu saurare, zantukan hikima kuwa, ana aiwatar da su a kowane lokaci. Wasanni masu siffar kwaikwayo na buqatar a yi su a

aikace. Don haka, wajen wanzar da ire-iren waxannan wasanni, misali wasannin tashe ko `yan kamanci ko wasannin gauta waxanda ake wanzar da su lokaci-lokaci na shekara, suna buqatar kayyaki na musamman yayin da ake gudanar da su.

3.1.2 Gani Ya Kori Ji

Da yawa daga cikin misalan adabin baka ganin su ake yi a lokacin da ake aiwatar da su, kaxan daga ciki kuma sauraro ake yi da kunne, yayin da ake aiwatar da waxannan ayyukan adabin, mutanen da ke kusa suna sauraron abin da ake faxa. Idan kuwa wannan aiki na buqatar sai an aiwatar da shi gaban `yan kallo, to fa a nan kuwa gani ya kori ji. Masana ilimin walwalar xan adam sun tabbatar da iqarin da ke cewa mutane sun fi saurin fahimtar abubuwan da suka gani da idanuwansu a bisa wanxanda suka ji da kunne. Bari mu xauki misalin waqar baka, ko zube na baka ko kuma ma aiki cikin kwaikwayo, duk waxannan ana gabatar da su a gaban jam`a ne, kuma mutane suna ganin da idanuwansu quru-quru, ganin nan kuwa ko shakka babu ya kori ji.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Bayanai sun nuna cewa idan aka samar da adabi to dole ne a aiwatar da shi. Zai iya kasancewa fasihi ya zauna gida ya tsara waqarsa ko wasu zantukan hikima na harshe shi kaxai ko tare da masu taimaka masa walau da amshi ko kixa, cikar wannan aiki shi ne a aiwatar da shi gaban masu kallo. Da yawa daga cikin ayyukan adabin ana wanzar da su ne a lokacin da aka samar da su, Manufa, lokacin da aka qirquire su, a wannan lokacin ake wanzar da su. Don haka wanzarwa ba qashin yarwa ba ne a siffofin da suke bayyana adabin baka.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan darasi ya yi tsokaci game da ma`anar wanzarwa. Kowane aikin adabi yana da tasa haryar da ake aiwatar da shi. Idan waqar baka ce, ana wanzar da ita tare da amshi wani lokaci hard a kiqa da r`yan rawa. Zube nab aka kuwa, yana bukatar mai bayar da labara da kuma masu saurare, haka nana wasannin kwaikwayon baka, shi ma yana bukatar masu wanzarwa a gaban `yan kallo.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Bayyana ma'anar aiwatarwa da yadda take bayyana ayyukan adabi.
2. Zavi biyu daga cikin nau`o`in adabin baka a bayyana yadda ake aiwatar da su.
3. 'Gani ya kori ji'. Anya wannan zance haka yake? Bayyana amsa tare da misalai.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Okpewho, I. (1990). *Oral Performance in Africa*. Ibadan Spectrum Books. Ltd.

..... (1992). *African Oral Literature*. Bloomington IN Indiana University Press.

Kashi Na 4: Saurare

1.0 GABATARWA (Introduction)

A wannan kaso za a yi bayani ne dangane da abin ake nufi da saurare a matsayin wata siffa ta adabin baka. Don haka, za a bayyana ma'anar saurare da sanin abin da ake sauraren da shi da yadda ake iya gane abin da aka saurara da kuma yadda ake samun gurbin tunani a sakamakon abin da aka saurara.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufa a nan ita ce, koyar da babban siffar adabin baka wato saurare wanda a qarshen darasin ake so almajirai su fahimci:

- Ma'anar saurare
- Abin da ake saurare da shi
- Abin da ake nufi da ganewa
- Yadda hoto yake a gurbin tunani

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Saurare

Idan aka ce saurare to ana nufin 'yin shiru ko tsit don a ji magana' ko kuma 'yin tsumayi ko dakace ko jiran wani mutum ko wani abu'. Sannan akwai kalmar 'saurara' wadda aka bayyana ma'anarta da 'kasa kunne da niyyar jin sauti' ko kuma 'Tsumayi ko dakata ko jira'. Qamusun Hausa (2006:394). To a wannan varayi ana magana ne a kan saurare irin na magana wanda ya danganci adabin bakan Bahaushe.

3.1.1 Dame Ake Saurare

Tun daga bayyana ma'anar saurare za a iya fahimtar cewa ana saurare ne da kunne wanda qamusun Hausa (2006:254) ya ce kunne shi ne: "Sashen jiki da ke saman kunci wanda ake jin sauti." Shi kuma sauti na iya kasancewa na magana ko wani abu daban, kamar qarar kixa ko faxuwar wani abu ko motsa wani abu da sauransu ba iyaka.

3.1.2 Ganewa

Ganewa dai na nufin 'fahimta' ko 'sani' wanda kan faru a yayin da kunne ya saurari wani abu, take sai ya aika wa qwaqwalwa wadda ita ke da alhakin xaukar nau'in saqon da ya iske ta. Daga nan wani sashen qwaqwalwa zai xauki aikinsa na sarrafa wannan saqo har a samu fahimtar wannan sauti. Gane batun da aka ji zai iya xaukar fuskoki daban-daban. Misali:

Mai saurare zai iya qoqarin fahimtar ko wane irin qara ko sauti kunnensa ya ji. Shin sautin magana ne ko kukan wata dabba ko wani abu daban. Idan sautin magana ne, zai iya fahimtar wannan muryar namiji ne ko mace, babba ko yaro da sauransu. Sannan sautin maganar nan ihu ne ko kuka ko magana sosai ko waqa ce ko tasuniya? Idan kuma sauti ne irin na dabba, to wanda ya ji zai fahimci kukan wace dabba ce kunnensa ya ji.

Haka kuma, mai saurare na qoqarin fahimtar saqon sautin da kunnensa ya ji ba tare da ya yi dogon tunani ba. Misali, yayin da mutum ya ji an ce: "Ga ta nan ga ta nanku" zai yi saurin gane cewa tatsuniya za a gabatar. Ko kuma ya ji qarar buga tambari zai fahimci sarki ya fito Fada.

Har wa yau, yanayin sauti ko maganar da mai saurare ya ji da kunnensa na iya haifar masa da fahimtar da lallai dole sai ya nemi

fassara ko qarin bayani. Misali idan mai saurare ya ji wasu fasahar baka, kamar karin magana ko habaici cikin zance, mafi yawanci sai ya buqaci fassara ko qarin bayani.

Akwai kuma abin da kunne in ya ji, zai haifar da fahimta mai tasirantar zuciya. Misali, idan mai sauraro ya ji kuka ko dariya, dole ya ji xarsashin baqin ciki ko zullumi ko tausayi ko farin ciki a zuciyarsa domin ya gane abin da sautin ke nufi.

3.1.3 Hoton Gurbin a Tunani

Hoton gurbin tunani na faruwa ne a yayin da aka saurari wata qara ko sauti, sai qwaqwalwar mai sauraron ta sarrafa ganin wannan siffar abin da aka ji. Misali, idan aka ji qarar mutsuttsuka takarda, kila kuxi ake qirgawa ko kuma wata takardar karatu ake motsawa. Idan qirgar kuxi ne, maganar da za a yi za ta dace da wannan aiki. A irin wannan yanayi, mai sauraro sai ya riqa ganin kuxin kamar da gaske yake kallo. Tamkar a waqar baka, inda mawaqi kan siffanta wani abu dangane da kyau ko muninsa ko girmansa ko qarfinsa da sauransu, dole ne mai saurare tunaninsa yay i saurin sarrafuwa har ya ga hoton abin da ya ji ana siffantawa. Ko ma ba siffantawa aka yi kai tsaye ba, akwai maganar da za ta iya tilasta wa mai saurare ganin hoton abin da aka ambata. Misali, a cikin waqar baka Barmani Coge da ta ce:

Kuma an je wurin barka
Ga uwargida bisa wundi
Xayar a kan `yar kanti,
Da wadda ba ta sana'a
Ta xauki guntun keso
Ta kakkave shi ta zauna.

(Rabi 2011)

Duk kunnen da ya ji wannan, to babu shakka sai tunaninsa ya xauka ya sarrafu ta yadda zai ga hoton mata uku waxanda suka je barkar haihuwa, kuma kowacce da irin shigarta da irin nau'in tabarmar da suka zauna a kai. Haka lamarin ke kasancewa a tatsuniya, domin tana qunshe da maganganu masu tilasta tunanin mai sauraro a tafarkin ganin hoton abin da ake magana a kai.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Saurare kamar yadda aka fahimta siffa ce babba ta adabin baka saboda kasan cewar adabin baka kamar yadda sunan ya nuna, da baka ake wanzar da shi. Kuma a lokacin da ake aiwatarwa dole ana bukatar mai/masu saurare kamar idan ana waqa ko tatsuniya da sauran nau'o'in adabin baka. Wannan ya sa aka bayyana ma'anar kalmar saurare da abin da ake sauraren da shi tare da fito da sakamakon da ake iya samu idan an yi sauraren, wato ganewa da hoton gurbin tunani.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kaso an kawo ma'anar saurare da abin da ake sauraren da shi. An kuma yi bayani kan yadda ake fahimtar abin da aka saurara tare da yadda ake samun sarrafuwar tunanin da mai saurare ke ganin hoton abin da ya ji da kunnensa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. Bayyana ma'anar saurare da matsayinsa a adabin baka.
2. Da me ake saurare? Yi bayani tare da misalai
3. Ta yaya ake iya fahimtar abin da aka ji?
4. Me ake nufi da hoto a gurbin tunani?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria :
Amana Publishers

Rabi, M. (2011): “Xabi’un Mata a Bakin Mawaqan Baka na Hausa” Kundin
Digiri na Biyu, Sashen Harsuna da Al’adun Afrika, Zariya: Jami’ar
Ahmadu Bello.

Rukuni Na 3: Matsalolin Tattara Adabin Baka

Kashi Na 1: Matsalar Rubutu

1.0 GABATARWA (Introduction)

Matsalar iya rubutu ko sifanta tunani a rubuce ita ce babbar matsalar da aka danganta ta da adabin baka wadda wannan kashi zai tattauna a kai. Duk hikimomin da fasahar baka waxanda baqar fata suka samar ba a xauke a matsayin adabi ba saboda matsalar ba a rubuta su ba. Don haka za a bayyana ma'anar rubutu da abubuwan da ake amfani da su wajen yin rubutu da matsalar da ke tattare da su.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce, ana so almajirai su fahimci cewa adabin bakan Bahaushe na da babbar matsala ta rubutu tun farkonsa har ya zuwa yau. Shi ya sa ake so almajirai su san waxannan:

1.1 Ma'anar rubutu

1.2 Abubuwan da ake rubutu a kai

1.3 Matsalar tawada

1.4 Adana

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Rubutu

Qamusun Hausa (2006:374) ya bayyana ma'anar kalmar 'rubutu' da cewa shi ne: "Zanen magana a kan takarda ko allo ko a wani bigire."

Haka kuma, Malumfashi (2019:1), ya bayyana ma'anar rubutu da cewa: "Wata kafa ce ta mayar da tunani ko harshe a cikin takarda."

Sai dai cikin bayanansa, an fahimci cewa rubutu ba lallai sai a kan takarda ba domin wannan sanance ne na baya-baya tunda an tabbatar da cewa rubutu fasaha ce ta kowace al'umma a doron qasa. Sai dai kowace al'umma da abin/abubuwan da take amfani da shi/su wajen yin rubutu savanin takarda.

3.1.1 Abubuwan da ake Rubutu a kai (Ganye Dutse, Fatu, Duma, Takarda)

Rubutu ya kasance ana yin sa a kan abubuwa da dama in an xebe sanannen abun da aka fi sani a yau, wato 'takarda'. Malumfashi, (2019:1) ya bayyana cewa: "Kowace al'umma a doron qasa da irin nata yanayin rubutun, ba dole sai a takarda ba; wasu na yin sa a jikin kogo ko itace ko ganyaye ko fatu ko duwatsu. Wasu al'ummomi kuma ta alamci ko nuni ko sassaqe-sassaqe ko makamantan haka da ake ganin ajiyayyen tunaninsu ko harshensu, wasu kuma ta hanyar kixa ko waqa ko hito ko wani dabashiri da suka tanada domin tallafar nasu tunanin ko harshen."

Hausawa suna daga cikin al'ummomin da suka yi rubutu a kan wasu abubuwa kafin zuwan takarda a gare su. Abubuwan da suka yi wani rubutu a kai akwai duma, da fatun dabbobi da kuma tsaga a jikin fatar mutum wadda ake kira tsagar gargajiya da kuma a kan allo wanda ake

sassaqa shi daga itace. Duka alamomi ne waxanda ke bayyana wani tunani na al'umma a wancan zamani dangane da bambance-bambancen garuruwa da abin da ya shafi sana'o'i da sauransu.

3.1.2 Matsalar Tawada

Kalmar tawada tana da ma'anoni kamar uku a Qamusun Hausa (2006:434), amma wadda ake nufi a nan ita ce wadda aka ce: "Baqin ruwa mai kauri wanda ake tsoma alqalami ana rubutu da shi."

Bisa fahimta, ita tawada tana nufin ruwan rubutu wanda akan tanada musamman daga wasu nau'o'in itace kamar xinya, a haxa da wasu sinadarai kamar qaro a dafa har a samar da ita galibi baqa qirin a launinta, amma akwai ta icen xinya da launinta ke kama da ruwan zuma mai duhu.

Idan an fahimci ko mece ce tawada, to sai a komo ga bayanin matsalarta a fagen adabin bakan Bahaushe. Kamar yadda aka sani, amfani da tawada a yi rubutu daga baya ya shigo wa rayuwar Hausawa, yayin da su kuma sun daxe suna wanzar da adabinsu da baka ne. Idan sun wanzar da adabin nasu kuma suna adanawa ne a 'ka' ba a rubuce ba. ko a lokacin da addini ya samu qarfi a qasar Hausa, an yi amfani da tawada ne mafi akasari wajen koyar da addinin Musulunci. Ko da aka samu waqoqi ma, babu na baka da aka rubuta, balle a samu sauran fannonin adabin baka irin su tatsuniya da azancin maganganu da sauransu.

3.1.3 Adana

A Qamusun Hausa (2006:2) an bayyana ma'anar 'adana' da cewa shi ne: "Ajiye abu yadda ba zai salwanta ko ya lalace ba."

Dangane da adabin bakan Bahaushe adana matsala ce tun asali da ta sa ximbin ayyukan adabin Bahaushe suka salwanta. Kamar yadda aka sani, ana adana adabin baka ne tun farko a 'ka'. Daga baya zamani ya kawo sauyi inda ake iya adana adabin baka a rubuce ko a cikin fayafayen sidi da kaset-kaset da sauran hanyoyi irin na zamani. Duk da haka, in an ga adabin baka ya adanu to ta fuskar nazarce-nazarce ne ko kuma a samu a gidajen rediyo. Su ma xin akwai sakaci sosai na rashin tattala kayayyakin da ke xauke da adabin bakan yadda ya kamata.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Idan har an ce sai hikimomi da fasahar al`umma waxanda suke a rubuce su ne adabi, to ko shakka babu an keve fiye da rabin al`ummomin duniya kenana. Al`ummomi nawa ne suke da rubutu da karatu? Ba a nan abin ya tsaya ba, shi kanshi adabin baka yana da nasa matsalolin waxanda rubutu na xaya daga ciki. Haka nan kuma ko da an iya rubutun, rashin samuwar tawada da yadda za a adana abin da aka rubuta wasu matsaloli ne waxanda ya kamata a lura da su.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan darasi ya duba matsalolin da ke tattare da samar da adabin baka, an gwada cewa Turawa sun qyamaci hikimomi da fahahar baka ta al`ummar afirka ba don komi ba sai don ba a rubuce suke ba. Matsalar farko da wannan darisi ya duba ita ce ta rashin rubutu. Ba za a kira mutumin da bai iya rubutu da karatu jahili ba, domin ilimi a qwaqwalwa yake kuma hanyar wanzarwa tana iya kasancewa ta baka ko ta rubutu. Haka nan kuma, darasin ya duba ire-iren abubuwan da

ake yin rubutu a kansu waxanda mutanen da suka yi amfani da su. Daga nan, an duba matsalar rashin tawada da ta adana a matsayin matsalolin da ke tattare da adabin baka.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyin da ke biye, amfani da kyakykyawar Hausa za ta qara wa amsarka kwaliya.

1. Me ka fahimta da ma`anar rubutu, kuma ta ina rashin iya rubutu ya dakushe adabin baka?
2. Rattabo hanyoyin adana tunani a rubuce na gargajiya, sa`annan a daddagi biyu daga daga ciki.
3. Yi cikakken bayanin abin da ka fahinta da tawada da yadda rashita ya haifar da rashin rubutu ga mutanen Afirka.
4. Adana na daga cikin matsalolin adabin baka. Yaya abin yake? Kuma ta yaya za a magance matsalar?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Malumfashi, I. (2019): “Kunnenka Nawa? Labarin Hausa a Rubuce” a Cikin *Labarin Hausa a Rubuce 1927-2018* ISSN: 978:978-55352-8-0. Zariya: Xab’in Maxaba’ar Jami’ar Ahmadu Bello

Kashi Na 2: Ma’anar Tsufa/Shekaru

1.0 GABATARWA (Introduction)

Tsufa ko shekaru xaya ne daga cikin batutuwan da suke kawo tarnaqi ga adana adabin baka. Wannan kashi ya qunshi bayanai kan ma'anar tsufa da yadda tsufa ke tasiri ga bayani har ta haifar da gushewar riqe abu da kuma kwan-gaba-kwan-baya.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da yadda tsufa ke kawo tarnaqi ga adana adabin baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar tsufa
- Yadda Tsufa ke tasiri ga bayani
- Bayyana tsufa ke haifar da gushewar gane abu da kwan-gaba-kwan-baya

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Tsufa

Tsufa na nufin kaiwa munzalin tsoho, wato a tsofe ko a daxe a duniya, (CNHN, 2006 : 459). Kenan, tsawon lokacin da mutum ya kai a raye ko daxewarsa a doron qasa shi ke haifar da tsufa gare shi. Wanda ya daxe a duniya kuma shi ne tsoho, mace kuma tsohuwa, jam'i tsofaffi. Shekarun tsufa suna farawa ne daga shekara sittin zuwa sama. Masu adadin waxannan shekaru sukan kasance masu rauni saboda jikinsu ya yi sanyi, shekarun sun ja, tunaninsu ya raunata. Domin haka riqe abu yana yi masu wahala.

3.1.1 Yadda Tsufa Take Tasiri ga Bayani

Duk bayanin da ba a rubuce yake ba, wato yana 'ka' ne, an haddace shi a qwalqwalwa, yakan iya fuskantar tasgaro lokacin da tsufa ya zo,

domin qwaqwalwar da ta riqe bayanin ta yi rauni sakamakon tsawon lokaci. Shi ya sa idan aka iske tsoho ko tsohuwa domin neman wani bayani game da wani nau'in adabin baka, za a iske akwai givi a wasu bayanan sakamakon tsufa ta sanya ba komai qwaqwalwar za ta iya riqewa ba, in ma ta riqe xin a da, to tsufa ya sanya bayanin ya sami tasgaro.

3.1.2 Gushewar Riqe Abu

Har ila yau, tsufa kan haifar da gushewar riqe abu ta yadda abin da qwaqwalwa ta haddace tsawon lokaci za a iya mantawa da shi saboda halin jiki da jini. Mantuwa siffa ce daga cikin siffofin tsufa kuma xabi'a ce da ake samun galibi tsofaffi da ita. Shi ya sa za a iya tattaunawa da tsoho ko tsohuwa yanzun nan, in an jima kaxan ya manta, ko an tayar masa da batun za a sha fama kafin ya tuna. Irin wannan xabi'a tana shafar adabin baka, shi ya sa abin da aka riqe a ka, game da adabi, zai iya gushewa lokacin da tsufa ta zo.

3.1.3 Kwan Gaba-Kwan Baya

A wani yanayin, tsufa kan haifar da kwan-gaba-kwan-baya wajen bayani kan adabin da ke riqe a qwaqwalwa. Saboda yanayi na tsufa da shekaru masu yawa a doron qasa da ke haifar da raunin qwaqwalwa, akan sami harxewar bayani a kan aikin adabi, wato yayin da ake bayani a kan wani abu na adabi, sai an yi nisa sai a dawo farko, can kuma a tsallaka wani vangaren, in an xinke nan a valle nan, haka dai a yi ta kwan-gaba-kwan-baya. Wannan duk tsufa ce take haifar da hakan.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Kamar yadda aka yi bayani, yawan shekaru wato tsufa na cikin dalilan da suke haifar da tarnaqi ga adana adabin baka. A wannan kashi an

tattauna bayanai kan yadda tsufa ke haifar da gushewar abu da kuma kwan-gaba-kwan-baya wajen haikaito abin da aka adana a ka.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan matasalar tsufa ko shekaru ta fuskar adana adabin baka. Kashin ya qunshi bayanai kan ma'anar tsufa da yadda tsufar ke zama tarnaqi ga adana adabin baka.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar tsufa
2. Tattauna yadda tsufa ke tasiri ga bayani ta fuskar adabin baka
3. Bayyana yadda ake samun kwan-gaba-kwan-baya a adabin baka

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Kashi Na 3: Al`ada

1.0 GABATARWA (Introduction)

Wannan darasi zai yi duba ne kan ma'anar al`ada da kuma yadda al`adar Bahausha kan iya zama cikaskas wajen samar da watsuwar nau`in adabi bai xaya. Za a duba bayananan da masana suka yi kan al`ada, an kuma tsaya ga fannoni guda uku muhimmairu na al`ada, wato Aure da

haihuwa da mutuwa. A cikin an xan zaqulo wuraren da ake jin za su iya haifar da cikas wajen tattara ayyukan adabin baka na Bahaushe.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

A qarshen wannan darasi, ana fata xalibai su iya gane ko me ake nufi da al`ada da kuma muhimman vangarorin al`ada. Wajen gudanar da waxannan al`adu ne ake samun shigar gizai gizai na adabin baka. Misali a cikin al`adar aure ake samun kaxe-kaxe da waqe-waqe na samari da `yan mata. Don haka ta yaya al`ada za ta iya zama cikas wajen tattara ayyukan adabin baka? Gano waxannan amsoshin su ne manufofin wannan darasin.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma`anar Al`ada

Ainahin wannan kalma ba bahaushiya ba ce, aro ta Hausawa suka yi daga Larabci. Sai dai kuma, ganin cewa are-aren kalmomi tsakanin Hausa da Larabci da[a]]en al`amari ne a tarihi (Ibrahim, 1982) ya sa ba za mu bi diddigin tarihin ba. Duk da haka, a luggar Larabci, al`ada na nufin wani abin da aka saba yi ko ya saba wakana ko aka riga aka san da shi. Da wannan dalili ne wasu masana furu`a ke gabatar da wani zancen hikima mai cewa “*Al`adatul baladi kas sunnah*” wato al`adar da gari ya saba da ita kamar sunnah ce (Bunza,2006).

A harshen Hausa kuwa, masana sun kalli al`ada da ma`anoni mabambanta. Bunza (2006) cewa ya yi ‘Al`ada tana nufin dukkanin rayuwar]an Adam tun daga haihuwarsa zuwa kabarinsa’. Wato a

ko'ina mutum ya samu kansa, duk wata]abi'a da ya tashi da ita tun farkon rayuwa ya tarar a wurin da ya rayu, ko yake rayuwa, ita ce al'adar da za ayi musu hukunci da ita. Saboda haka, babu wata al'umma da za ta rayu a doron }asa face tana da al'dar da take bi, kuma da ita ake iya rarrabe ta da wata al'ummar daban.

Shi kuwa Taylor (1871) ya bayyana ma'anar al'ada da cewa 'Al'ada ta }unshi dukkan abubuwan da al'umma ke yi wa]anda suka ha]a da ilmi da imani da fasaha da }ere}ere da tarbiyya da horo da hani da sauran wasu halaye da]an-Adam ke yi a matsayinsa na]an-Adam'. Sai kuma Gidden (1989) mai ganin 'Al'ada a matsayin]abi'o'in kirki wa]anda al'umma ta aminta da su da horo da hani da nisha]antarwa da irin }ere-}eren da al'umma ke yi da hannunta.

Ma'anar al'ada ga masana al'ada ba ta wuce "Wata tsarariyar kimiyyar rayuwar mutane tun daga haihuwarsu har zuwa kabarinsu ba, falsafar al'ada da kimiyyarta ya qunshi fasahar mutane da aqidojinsu da taskar ayyukan da suke sarrafawa da hannayensu da bakunansu, da gavvansu da abubuwan da suka yi imani da su. Waxannan abubuwan an gaje su ne, ko qirqiro su aka yi, ko an garwaya su da wasu baqin al'adu, duk suna cikin hurumin nazarin al'ada". Bunza, (2011:2).

Al`ada ita ce abubuwan da mutum ya saba yi, yau da gobe. Akwai al`adu da dama waxanda Hausawa ke yi waxanda suka shafi aure, da haihuwa da mutuwa. A ciki za iya samun wasu abubuwa waxanda ka iya zama matsala wajen tattara adabin baka. Misali idan ana buqatar bayanin ire-iren waqen da mata ke yi ko surkullen da suke yi wajen haihuwa, ba dole ne ne a sami cikakken bayanin abin da ake so ba. Al`adar wani garin kuma ta bambanta da ta wani garin, duk da yake

akwai inda suka yi tarayya, amma bambancin al`ada kan shafi ingancin ko wanzar da adabin baka bai xaya.

3.1.1 Yadda Al`adar Wuri Take

Ko shakka babu yadda al`adar wuri take ta bambanta da wasu al`adun wasu mutanen. A nana ana son a fahince cewa idan ana maganar adabin baka na baqar fata, za a iya samun bambance-bambance nmasu taroin yawa a al`adun mutanen Afirka. Ga mutanen wani yanki na Afirka ta kudu, idan an yi baqo kuma ana son a yi masa tarba da maraba, akan haxa hannaye biyu ne a mare shin a lokaci guda. Wasu kuwa sun yin gwalo ne da nufin maraba ga baqo abin qauna. Waxannan al`adu guda biyu da aka yi maganarsu a sama, idan Bahaushen ne ka yi masa waxannan abubuwa, to da wuya ku kwashe lafiya. Ba don komi ba sai don shi a al`adarsa cin fuska ne da kuma wulaqanci. Saboda haka yadda al`adun wani wuri suke sun bambanta da yadda ta wani wuri suke.

3.1.2 Tarihin Al`adu

Tarihin al`adu na tafiya kafaxa da kafaxa da yadda al`umma take gudanar da rayuwarta. Da farko dai ga wasu masanan, sanadiyyar yawace yawace ne xan Adam ya fahinci yin farauta da kashe namomin daji domin ya sami abinci. Ta hanyar jefar da fatun dabbar da aka fexe ne ake hasashen an sami ganga wadda aka fara kixa da ita. Haka nan kuma, ana jin ta hanyar kwarzanta jarumai ne udan sun dawo yaqi aka sami adabin baka irin su kirari da take da dai sauran makamantan waxannan. Kusan babu wani haqiqanin lokaci na wata al`umma da za a ce gashi a wannan lokaci ne aka fara adabin baka.

Don haka, ya kamata mai tattara adabin baka ya san tsarin al`adun al`ummar da yake tattara adabinta. Rashin sanin tsarin al`adar kan iya shafar tattara adabin wannan al`ummar.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Komai ya yi farko zai zo qarshe, wannan kashi ya bayyana yadda ake jin al`adar mutane na iya shafar adabin bakan da suka samar ko za su iya samarwa. Idan aka nazarci adabin baka wata qabila daban za a iya fahintar yadda ta xauki tsarin rayuwa da irin falsafarta game da duniya. Ko shakka babu a wasu al`ummomin abin ba haka yake ba, ashe al`adar wuri na iya shafar irin adabin da wannan wuri zai samar.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

Wannan darasi ya bayyanawa mai karatu ma`anar al`ada kamar yadda yadda masana suka ambata. A fahinci al`ada bat a wuce tsarin rayuwa da al`umma suka yarda da shi wanda ya kasance karvavve ga al`ummar ta kowanne vangaren rayuwa. Al`ada na nufin abubuwan da aka saba yi kullum kuma mutane suka yarda da su, idan ma wani ya aikata akasin haka ana masa kallon ya yi wani abin da ba dai dai ba.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Yi amfani da kyakykyawar Hausa a amsa waxannan tambayoyin.

1. Me ake nufi da al`ada?
2. Kawo muhimman vangarorin al`adar da aka sani tare da misalan kowanne daga ciki.
3. Kamar yadda mazauna wuri suka bamabanta haka ma al`adarsu ta bambanta. Ka an yarda?

4. Ta yaya ake jin al`adar wuri na iya shafar adabin baka na wannan wurin?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Bunza, A. M. (2002) “Nazarin Al`adun Da Ke Cikin Kaset-Kaset Na Hausa Da Littafan Zamani (1980 – 2002)”. Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qarawa Juna Sani Jami`ar Usman Xanfodiyo Sakkwato.

..... (2006) *Gadon Fexe Al`ada*. Tiwal Nigeria Limited, 16th Akinbaruwa Street, Off Atunrase Street, Surulere, Lagos.

..... (2011) “Al`adun Hausawa Jiya da Yau: Ci Gaba ko Lalacewa?” Takardar da Aka Gabatar a Taron Bukukuwan Xalibai na Makon Hausa. Sashen Nazarin Harsuna Nijeriya da Ilimin Harshe, Jami`ar Jihar Kaduna, Kaduna.

Khalil, I. (2009) *Cakuxe cakuxen al`adu a fina-finan Hausa*. Kundi Digirin Na Biyu Jami`ar Usman Xanfodiyo Sakkwato.

Liman, A. A. (2008) “Hegemony and Mass Mediated Culture: A Study of Popular Culture Trends in Postcolonial Northern Nigeria” Ph.D Thesis. Department of English, Faculty of Arts, Ahmadu Bello University Zaria.

Taylor, E. (1871). *The Science of Culture*. Cambridge University Press.

Kashi Na 4: Matsalar Ragi ko Qari

1.0 GABATARWA (Introduction)

Kamar yadda mutane suka bambanta, haka ma al`adunsu suka bambanta, ko a qasa xaya, ana iya samun bambancin al`adu. Wannan bambanci zai iya haifar da bambanci ga tsarin tunani da yadda mutane ke fuskanta abubuwan rayuwa. A qasar Nijeriya akwai mutane masu harsuna mabambanta, fitattu daga cikinsu, sun haxa da Yarbawa da Ibo da kuma Hausawa, ashe don an sami bambanci tsakanin waxannan al`ummomi duk da kasancewarsu a qasa guda ba abin mamaki ba ne. Idan ma muka dawo ga al`ummar Hausawa, ana samun bambanci tsakanin Sakwatawa da Zage-zagi da Katsinawa zuwa Kanawa ko Daurawa. Saboda haka wannan bambanci wuri na iya shafar adabin bakan da ake samu. In an tashi bayar da bayanin wani nau`in adabin baka misali tatsuniya a wani gari, za a iya samun ragi ko qari na wannan tatsuniya a wasu wuraren. Wannan darasi zai duba yadda ragi ko qari ke shafar wanzar da adabin baka da kuma irin abubuwan da kansa ba a samun adabi bai xaya.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da yadda ragi ko qari ke kawo tarnaqi ga wanzar da adabin baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar ragi da qari
- Yadda ragi ko qari ke tasiri ga wanzar da adabin baka
- Bayyana ire-iren ragi da qari wanda ke shafar adabin baka.

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Ragi

Qamusun Bayero na Kano (2006:363) Ya bayyana ragi a matsayin xebe kaxan daga cikin wani abu mai yawa. Wato rage yawan wani abu ko sauqaqa nauyin wani abu. Haka nan kuma an bayyana ragi a matsayin xebe wani abu a cikin farashin asali. Wannan na nuni da cewa ragi shi ne rashin samun cikas wani abu na yadda yake tun farko. Idan ana magana kan adabin baka, duk wani nau'in adabin baka wanda wajen wanzar da shi aka sami xebe wani abu ko wani yanki na daga asalin siffarsa da aka sani tun farko shi ake nufi da ragi. Wannan ragi kamar yadda za mu gani nan gaba, na iya shafar siffa ce ko yanayi ko manufa.

3.1.1 Ragin Yanayi

Yanayi a nan, na nufin hali ko siffar da wani abu yake ciki. Idan an daganta da yanayi irin wanda xan Adam yake rayuwa, za a iya cewa muna da yanayi na damina da rani da sanyi ko zafi da dai sauransu. Manufa a nan ita ce, a fahinci cewa yanayi na nufin halin da abu yake ciki, idan mun danganta da adabin baka don gwada yadda ragin yanayi ke zama a matsayin wata matsala ta musamman, to ana nufin rage yadda siffar adabin baka yake. Bari mu xauki tatsuniya a matsayin misali, idan muka xauki tatsuniyar `yar Bora da `yar Mowa, inda aka nuna dukansu sun fita bixar neman Ruwan Bagaja, a wannan tatsuniyar akwai kuguna na abinci da yawa da aka lissafa waxanda sai an qetara su kafin a sami kaiwa ga samun Ruwan Bagaja. Wannan a adabin baka kenan, da aka baddala wannan labari zuwa Qagagge, wanda ya samar da littafin Ruwan Bagaja, an sami sauyi na yanayi, inda maimakon a ambaci nau`o`in abinci da akan ci karo da su yayin bixar, sai kawai a littafin aka musanya da haxarurruka da aka rinqa

fuskanta wajen bixar Ruwan Bagaja. Wannan shi ke nuna mana cewa an sami ragi a ainihin yadda adabin bakan yake. Wannan misali ne da ya shafi adabin baka da rubutacce, za kuma a iya samun irin wannan ragi na yanayi a adabin baka zalla wajen wanzar da su. Ba don komai ba sai don kasancewar mutane sun bambanta, kuma tun da adabin ba a rubuce yake ba, to ko shakka babu za a iya samun ragi wajen wanzar da shi daga wani wuri zuwa wani wurin.

3.1.2 Ragi na Ma'ana

Idan kuwa an sami sauyin isar da saqo ko manufar adabin baka, an sami sauyi na ma`ana. Wato wanda ya qirqiri adabin baka na da manufa ta musamman da suke son isar wa ga masu sauraro, matuqar an sauya wannan manufa, musamman ta sauya wasu kalmomi da za su canza ma`ana ta asali, an sami sauyi na ma`ana. Yana da kyau a fahinci cewa akwai manufar qirqirar kowane nau`in adabin baka. Yayin wanzar da su waxannan nau`o`in adabin akan sami sauyi na manufar da ake son cimmawa. Wannan na faruwa ne ga masu wanzar da adabin bakan. Mai tattara adabin baka na iya fuskantar wannan matsala ta ragin manufa. Saboda yakan tunkari mutane da yawa wajen tattara nau`in adabin bakan da yake son tattarawa. Mutanen da yake tuntuva wajen tattara adabin , na iya sauya manufa ko saqon da ake son cimmawa. Wannan na faruwa ta hanyar sauya wasu kalmomi ko tsarin da aka san adabin da shi. Ko ma dai mene ne, shekaru da fahimtar al`amari na iya shafar wanzar da adabin baka daga wannan al`umma zuwa ga waccan al`umma mai tasowa.

3.2 Ma'anar Qari

Qamusun Bayero, (2006:277) ya bayyana ma`anar qari a matsayin daxin wanin akan wani abu. Wato daxa wani komin qanqanatarsa a bisa siffa ko yanayi na asali da ak san abu na das hi, wannan shi ake nufi da qari, wato duk wani abu da ya kasance an sami daxi akan yadda yake tun asali, an sami qari kenan. Idan aka danganta da matsalolin tattara adabin baka, ana nufin cewa akwai inda ake samun qari ga siffar adabin baka walau ta yanayi ko ta siffa ko manufa, kamar yadda za mu gani a darasin nan.

3.2.1 Qari na Yanayi

A baya, an bayyana yadda ragin yanayi yake, watonrage wane abu daga asalin yadda yadda yake. Shi kuwa qarın yanayi xaya vangare ne na ragi. Qarin yanayi na nufi duk wani daxi da aka samu na yanayin da abu yake tun asali. Qari ma na xaya daga cikin matsalolin da ke tattare da tattara adabin baka da adana shi. Sau da yawa akan sami sauye-sauyen na yadda adabin baka yake, misali akan sami sauyi a wasu labaran baka na wasa qwaqwalwa daga wuri zuwa wani wurin. Haka nan kuma akan sami qari wajen wanzar da waqa ko da kuwa waqar daga bakin wanda ya yi ta tun farko ne. Idan ya zo wanzar da ita za a iya samun qari bisa yadda aka qirqire ta tun farko. Haka na wanzuwa kasancewar abubuwan adabin baka ana qirqirarsu a ‘ka’ a kuma adana su a ‘ka’, yayin wanzarwa a yi amfani da baki. Saboda kasancewar xan Adam ajizi ne, ana samun qari a wasu sassa na wanzar da adabin.

3.2.2 Qari na Ma`ana

In har ana samun ragi na ma`ana, to ko shakka babu za aiya samun qari na ma`ana. Qari a nan na nufin daxin wani abu ga yadda aka san

shit un farko. Da yake mutane suke wanzar da adabin baka, kuma halayya da xabi`u da yanayin gudanar da rayuwa sun bambanta, daga wuri zuwa wani wurin , samun qari wajen wanzar da adabin baka abu ne mai sauqi. Dalili kuwa, tana iya kasancewa wanda aka samo adabin daga bakinsa ya kasance yana da bambancin tunani da yadda ya xauki rayuwa, misali idan kai mai tattara adabin baka ka ci karo da irin waxannan mutane, nan da nan za ka iya gane an yi ragi ko qari ta hanyar tuntuvar wasu daga cikin al`ummar wannan wuri. Idan kuwa wanda aka tuntuva shi kaxai ya rage wanda ya san wannan adabin ko kuma shi kaxai ya san wannan waqar ko zantukan hikimar, za a iya samun qari ko ragi na ma`ana domin kuwa duk abubuwan da ya faxe dole a xauke su a matsayin haka suke domin babu wani da za a tuntuva wanda ya san yadda abin yake.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Wannan darasi ya duba wasu daga cikin matsalolin da ke tattare da nema da adana adabin baka. Baya ga matsalolin da ake fuskanta wajen tunkarar mutanen da za a sami adabin daga bakunansu da kuma matsaloli irin na kayan aiki wato na`urorin naxar magana da matsalolin tsoron satar fasaha daga mutane, Darasin ya tattauna muhimman batutuwa waxanda suka qunshi ragi ko qari a matsayin matsalolin da ke tattare da tattara adabin baka da adana su.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi, an tattauna kan yadda ragi da qari ke shafar tattara da kuma adana adabin baka. An fahimci cewa ragi ma na iya kasancewa ta fuska biyu, wato ragi na yanayi da kuma ragi na ma`ana. Haka abin

yake ga qari shima qari ya kasu kashi biyu : Qari na ma`ana da kuma na yanayi. Dukkan waxannan suna zama tarnaqi ga samo adabin baka da kuma adana shi.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

1. A bayyana abin da aka fahimta da ma'anar ragi da ire-irensa.
2. Xaya daga cikin matsalolin tattara adabin baka shi ne Qari, ko an yarda?
3. Shin Ragi ko Qari na iya shafar ingancin tattara adabin baka?
4. Bayyana yadda qarin ma`ana da na yanayi suka kasance matsalolin tattarawa da adana adabin baka.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Bergery, G. P. (1993). *A Hausa –English Dictionary and English Hausa Vocabulary*: Zaria. Ahmadu Bello University Press.

CNHN, (2006): *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Rukuni Na 4: Hikimomin Zantukan Baka Na Hausa

Kashi Na 1 Karin Magana

1.0 GABATARWA (Introduction)

Karin magana xaya ce daga cikin hikimomin sarrafa harshe da Bahaushe ke amfani shi wajen koyar da darussan rayuwa da kaifafa tunani da cusa kyawawan xabi'u cikin al'umma.

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan karin magana da ire-irensa da kuma qunshiyarsa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da karin maganar Hausa da ire-irensu. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

6.1 Ma'anar karin magana

6.2 Ire-iren karin magana na Hausa

6.3 Bayyana matsayin karin magana a adabin Hausa

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Karin Magana ta Zahiri

Kirk-Greene (1966) ya bayyana cewa karin magana na inganta al'adun al'umma da suka gada, da tarihin al'umma, da hikimomin al'umma. Bayan haka, a inda ba a sami rubutaccen adabi ba, karin magana na iya zama kafar tattara falsafar qasa.

Haka nan Zarruq da Alhassan (1982:3) sun bayar da ma'anar karin magana da cewa nazari ne na rayuwa a dunqule cikin gajerun maganganu da misalai irin na hikima. Karin magana ba ta faye zuga ko kuxa ba, sai dai gwanintar kwatance. Misali, "Komai nisan jifa, qasa za ta dawo".

Shi kuwa Umar (1984) ya ce, "Karin magana wata magana ce 'yar qil da ta qunshi zunzurutun ma'ana lokacin da aka yi bayani.

Birniwa (2005:57) ya qara bayyana ma'anar karin magana da cewa: "Gajeruwar jimla ce da ake sakaya ma'ana da ita, wadda idan aka warware ta za ta bayar da ma'ana mai tsawo, wadda mafi yawa kalmomin da ke cikinta ba su qunsa ba, sai dai suna da dangantaka da ita".

Bunza kuwa, ya kalli karin magana ne a matsayin xaya daga cikin daxaxxun abubuwa na adana a'adun kowace al'umma a duniya (Bunza 2006:283).

3.1.1 Ma'anar Karin Magana ta Voye

Karin magana zance ne a duncule mai faffaxar ma'ana, wato wata gajeriyar magana ce qunshu da voyayyiyar ma'ana ko dogon bayani in aka warware. Shi ya sa karin magana take da siffon da suka keventa gare ta, wato gajarta da gavovi biyu da dunculewa da kuma rexe ko fid da wasu kalmomi da ba dole sai an yi amfani da su ba.

Da yake kalmomi biyu ne suka gina karin magana, wato '*kari*' da kuma '*magana*'. Kari na nufin wani vangare ko rabi ko karyayye ko kuma rababbe. Magana kuma na nufin zance ko furuci ko kalami da mutum kan yi domin a fahimci abin da ke cikin zuciyarsa. Ke nan karin magana zance ne da aka yi wa givi ko aka karya shi ko raba shi ko kuma aka kawo wani vangare aka yi watsi da wani vangaren (Malumfashi, 2018)

3.1.2 Ire-Iren Karin Magana

Yawancin karin maganar Hausa vangare biyu gare su, vanagare na biyu shi ke ciko bayanin vangare na farkon. Misali:

- i. "Allah na mutane", java ta ga bakin mijinta

- ii. “Da haka muka fara”, kuturu ya ga mai qyasfi.
- iii. “Da sauran tsalle”, in ji varawon dankali.
- iv. “Abin da daxi”, an ba mayya tsaron gawa.
- v. “Yaushe kuma?”, an ce da kuturu ka gama lafiya. Da sauransu.

3.1.3 Karin Magana ta kai tsaye

Karin Magana ta kai tsaye na nufin duk karin magana wadda take haka nan ba wani labari a cikin ta ita ake nufi da ta kai tsaye. Wata tana buqatar ciko, wata kuma bat a buqatar cikamako. Muhimmim abu ana nan shi, wata Karin maganar bayaninta a bayyane yake, wata kuwa sai an fayyace yadda bayaninta yake. Misalin:

- Gyarar fuska ta fi gyarar gona,
- Kyawawan kalamai sukan mayar da zaki tunkiya
- Dur}usawa Wada ba gajiya ba ce.
- Abokin ~arawo, ~arawo ne.
- Aiki ya yi wa kurege yawa, ya yi gina ya yi yasa.
- An kashe tsuntsu biyu da dutse guda.
- In kai min kan kara, zan yi ma na itace.
- In dai amarya ba ta hau doki ba, to ba ta]aukar kaya.
- Tuwon girma miyarsa nama.
- Ba ni na kar zomon ba, rataya aka bani.
- Yaba kyauta tukuici.
- Dajin wani, karkarar wani.
- Zama da ma]aukin kanwa, shi ke kawo farin kai.

3.1.4 Karin Magana Mai Labari

Irin wannan karin maganar takan zo ne qunshe da labarin wata aukuwa wadda ita ce ta haifar da samuwar karin maganar. Misali :

- Gaba ta kai ni, gobarar Titi a Jos.
- Shanunka sun bi shanun Sarki
- Qunar baqin wake
- Gamo da katar.

A misali na farko, wata mata ce mai suna Titi a garin Jos ta yi gobara komai nata ya qone sakamakon gobarar ta yi asara mai yawa, ta shiga yanayi na damuwa. Amma sai jama'a suka yi ta kawo mata gudummawa, har ta tara dukiya da kayyaki masu yawan gaske fiye da na da kafin ta yi gobarar. Sai ta ce wannan gobara ai gaba ta kai ni. Tun daga nan aka sami karin maganar gaba ta kai ni gobarar Titi a Jos.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Kamar yadda sunanta ya nuna, karin magana xaya ce daga cikin hikimomin sarrafa harshe da Bahaushe ke amfani wajen koyar da darussan rayuwa da kaifafa tunani da cusa kyawawan xabi'u cikin al'umma.

A wannan kashi an tattauna bayanai kan karin magana da ire-irensa a Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan karin magana, wato dunqulalliyar magana mai faffaxar ma'ana wadda Bahaushe ke amfani da ita wajen koyar da darussan rayuwa da kaifafa tunani da cusa kyawawan xabi'u

cikin al'umma. Kashin ya qunshi bayanai kan ma'ana da ire-iren karin magana na Hausa.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar karin magana
2. Kawo ire-iren karin magana na Hausa
3. Bayyana ma'anar karin magana mai labari tare da kyawawan misalai.

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Birniwa, H.A. (2005). Tsintar Dame a Kala : Matsayin Karin Magana a Cikin Waqoqin Siyasa. In Xunxaye Journal of Hausa Studies. Department of Nigerian Languages. Sokoto : Usman Xanfodiyo University.

Bunza, A.M (2006). Gadon Fexe Al'ada. Lagos : Tiwal Nigeria Limited.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Kirk-Greene, A.H.M (1996). Hausa Ba Dabo Ba Ne. Ibadan : Oxford University Press.

Kashi Na 2 Salon Magana

1.0 GABATARWA (Introduction)

Salon magana ko qarangiya ko gagara-gwari xaya ce daga cikin hikimomin sarrafa harshe da Bahausha ke amfani da su a zantukansa na yau da kullum domin qawata zance da qara armashin magana.

Wannan kashi ya qunshi bayanai kan salon magana da ire-irensa a Hausa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da salon magana a adabin Hausa da ire-iren salon maganar. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- Ma'anar salo
- Ma'anar salon magana
- Ire-iren salon magana

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Salo

Xangambo (1981:2-3), ya bayyana ma'anar salo a matsayin hanyoyi ko dabarun isar da saqo. Wato salo ya qunshi zavi kuma kyan salo ko muninsa ya danganta da yadda mutum ya zavi abubuwan da ya yi amfani da su cikin rubutunsa ko furucinsa don isar da saqonsa. Salo ya ta'allaqa ne dangane da yadda mutum yake tunani cikin dacewa.

3.1.1 Ma'anar Salon Magana

Salon magana ko qarangiya ko gagara-gwari zance ne mai xauke ko qunshi da wasu kalmomi masu wuya ko masu kama da juna, yakan qunshi luguden kalmomi. Kenan, salon magana maganganu ne na hikima da kakkarya harshe waxanda ake yi ta hanyar sarqa kalmomi masu sauti iri xaya a cikin jimla ko jimloli, a yi magana mai sarqaqiya.

3.1.2 Ire-Iren Salon Magana

Akwai ire-iren salon magana da dama a harshen Hausa, gwargwadon naqaltar harshen mai magana. Mislai:

- Ina tafiya ta Kurun na tsinci kunkurun Kurun na kai ta kasuwar Kurun ana kurun ina kurun na sai da kunkurun Kurun.
- Turmi ture kura, kura ture turmi.
- Cab caɓe qashi, tsoka, tsotse, soke a faɓo.
- Haka silif na saluve siliya a wuyan Salamatu ashe ban sani ba an yi wa Salihu satar sintali a Salanta.
- Battar da ba ta da taba ba ta tabbata batta ba da tana da taba da ta tabbata batta.
- An kashe kasa, an kasa gwaza, garin kallon kasasshiyar kasa na kasa kwashe kashin gwaza.
- Tun da Tavo take ba ta tava tava tavo ba, sai da tavo ya faxo cikin tavo sannan Tavo ta tava tava tavo.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Salon magana ko qarangiya ko gagara-gwari dabara ce ta sarrafa harshe da Bahaushe ke amfani da ita domin qawata zance da qara armashin magana. A wannan kashi an tattauna kan salon magana da ire-irensa tare da misalai.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan salon magana, da ire-irensa a matsayin dabarun qawata zance na yau da kullum. Kashin ya qunshi bayanai kan ma'ana da ire-iren salon magana tare da misalai.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar salon magana
2. Kawo ire-iren salon magana da aka sani
3. Ko me ya bambanta salo da salon magana ?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari.

Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Kashi Na 3 Take Da Kirari

1.0 GABATARWA (Introduction)

Take da kirari tamkar abokan juna ne domin a mafi yawancin lokuta tare suke tafiya ko kuma take ya yi wa kirari sharar fage. Wannan kashi ya qunshi bayani kan ma'anar take da kirari da kuma bambance-bambancen da ke tsakaninsu.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da take da kirari a adabin Hausa da ire-irensu da kuma bambancin take da kirari. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- 2.1 Ma'anar Take
- 2.2 Ma'anar Kirari
- 2.3 Bambancin Take Da Kirari

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Take

Take ya samu ne daga kalmar *takawa*, wato a yaba ka ko kwarzanta ko zuga ka, da zai sa ka jirga ko ka taka saboda ka ji dakin abin nan da ka ji ko saurara. Akan yi take da kixa ko wasu furuci da suke danganta abin da ake kaxa wa taken da shi.

3.1.1 Ma'anar Kirari

Kirari furuci ne wanda ya yi kama da yabo, ta amfani da kalmomin ciccivawa da ake yi wa wani mutum cikin hikima don a kambama shi ko wani abu don a fito da kyawonsa da armashinsa a idon jama'a.

Mutum na iya yi wa kansa kirari, ko ya yi wa wani ko wani ya yi masa. Alal misali:

- i. Sai ni baqi fentin Allah, mahaukacin kare mijin Ladidi
- ii. Damo sarkin haquri qanin su Talatu
- iii. Kunu xan babban masaki,
Shanka banza barin ka banza,
Da safe marmari da maraice ciwo,
Ya vata ruwa ya vata wuta ya je ciki bai yi komai ba,

A kira ka da tsinin baki a sha ka da tsinin baki.

3.1.2 Bambancin Take Da Kirari

Bambancin take da kirari a bayyane yake. Take wani amo ko zance da ke share fage kafin kirari ya iso. Ana yin take ne da kixa ko busa ko wani salo da za a iya fassarawa a maganance. Misali, kafin fara farauta akan yi kixa don sanar da jama'a cewa za a fita, kuma wannan kixan yakan zo a matsayin taken wani xan farauta ne. Sa'annan take kan iya zama wani vangare na qoqarin yabo ko kushewa ga abubuwan da jama'a suka sa gaba, sai dai take bai cika tsawo ba. Sai dai duk da yake take yana zuwa da amo ne, ba zance ko furuci ne ba, da zarar aka yi wa mutum take zai iya vugewa da yin kirari.

A tsarin kirari, za a kira mutum ne ta hanyar amfani da sunansa ko ta ambaton siffofinsa waxanda abin tutiya ne ko a wajen mai yin kirarin. Har ila yau, kirari kan iya qunsar kalaman da in ba a muhalli na kirarin ba, ba sa ambatuwa kai-tsaye ga mutum. Misali kalmomi irin su 'shege' ko 'mahaukaci' ko 'arne' da sauransu.

Daga bayanan da suka gabata, mun fahimci ana gina kirari da siffa ko halayyar mutum ko abin da za a kirara, akan kuma danganta abu da makusantarsa misali miji da mata ko ‘yan’uwa da sauransu. Sa’annan, ana iya yi wa mutum ko dabba ko gari ko abinci ko itaciya ko wani abu mai rai ko mara rai kirari. Shi kuwa take amo ne ake kaxawa domin tsuma mutum (galibi) a fagen nuna bajinta kamar farauta ko yaqi da sauransu). Sai dai kirari kan biyo bayan take ya yi masa ladanci.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Daga abin da ya gabata, take da kirari tare suke tafiya yawancin lokuta. A wannan kashin an tattauna kan ma’anar take da kirari da kuma bambance-bambancen da ke tsakaninsu.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan take da kirari. Kashin ya qunshi bayanai kan ma’ana da bambancin take da kirari tare da misalai.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma’anar take da kirari
2. Kawo ire-iren take da kirari
3. Ko me ya bambanta take da kirari ?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

- Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari. Zaria : Amana Publishers
- Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.

Kashi Na 4 Zaurance

1.0 GABATARWA (Introduction)

Zaurance wani salo ne na qwarewar harshe da Hausawa ke amfani da shi a matsayin sadarwa ta sirri a tsakanin su. Wannan kashi ya qunshi bayani kan ma'ana da iren zaurance da kuma yadda ake aiwatar da zaurance a Hausa.

2.0 MANUFAR DARASI (Objectives)

Manufar wannan darasi ita ce koyar da zaurance a Hausa da ire-irensa da kuma yadda ake aiwatar da shi. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci :

- 2.4 Ma'anar zaurance
- 2.5 Ire-iren zaurance
- 2.6 Yadda ake aiwatar da zaurance

3.0 QUNSHIYAR DARASI (Main Content)

3.1 Ma'anar Zaurance

Zaurance salon magana ne da akan yi don a bad-da bami, domin kada ya gane inda aka dosa. Zaurance kan kasance tamkar wani yare ne na dan takaitaccen lokaci da ake kirkira a cikin rukunin al'umma, saboda a nuna gwanancewa a harshe.

‘Yan mata ne suka fi yin zaurance, musamman a lokacin da suke son yin wata magana ta sirri wadda ba su son kowa ya fahimta, sai su kadai. Sukan tsaya su tsara salon da za su rika yin maganar da ba mai iya gane ta sai su kadai.

Masana irin su Xangambo, (2008) sun bayyana Zaurance da cewa: shi ma sarrafa harshe ne, da ke cike da hikima. Zaurance, qirqirarren harshe ne. Akan qara wa kalmomi ko kuma gavovin kalmomi wasu kalmomin ko gavovin, a mai da su sababbi, yadda idan mutum bai naqalci yadda abin yake ba, to, ba zai gane abin da ake nufi ba. Ana iya qara duk abin da aka ga dama, don a yi wannan vad-da-bami. Misali, za a iya qara wa gavovin kalmomi sautukan b,c,d,f,g,h,j,k, da dai sauransu. Ga wani misalin zaurance wanda ake qara *da*:

Musa = Mu-du-sa-da = Mudusada

Mairo = Ma-dai-ro-do = Madairodo

Ka-dai ma-dai ka-da-ra-da-tu-du = kai mai karatu

Za-dan-ce-de, ko-do ba-da ka-da = zan ce ko ba ka gane ba? ga-da-ne-de- ba-da?

Na-da-je-de-ka-da-su-du-wa-da = Na je kasuwa.

Ma’ana: Kai mai karatu, ka gane wannan zance, ko ba ka gane ba? A nan, za a lura cewa, ana qara wa gavovin kalmomi da ne, sai dai qarín, yana shafar wasulla ma; idan ma akwai xauri, baqi (harafi), shi ma abin yana shafar sa.

Misali:

Idan gavar tana da wasalin *a*, to *d* xin da aka qara, shi ma sai a sa masa *a*, idan *e* ne, sai a sa wa *d* xin *e*, da dai sauransu. Idan kuwa xauri ne, misali, *kai*, *sai*, *mai*, *tau*, *qin* da sauransu, to, nan ma, akan yi wa haruffan xaurin bayan *d* xin. Misali, *ka-dai*, *sa-dai*, *ma-dai*, *ta-dau*, *qi-din*, da sauransu.

3.1.1 Ire-iren Zaurance

Abin da ke sama misali ne na zaurance guda xaya. Za a iya samun zaurance iri daban daban, wannan ya danganta da irin qarin da aka yi kalma ko kuma gavovin muryoyin kalmonmi.

3.1.2 Yadda ake aiwatar da zaurance

Ana yin zaurance ne ta hanyar kara wasu haruffa a farshen kowace gaba da ke cikin kalma har zuwa farshen zancen. Har ila yau, babu wata ka'ida da aka ajiye cewa lallai sai harafi kaza za a yi amfani da shi. Illa masu yin zaurancen ne sukan zaɓi salon da suka so. Shi ya sa ma waɗannan ba su gane na waɗancan.

Zaurance na koyar da muhimmancin riƙe sirri da neman shawarar juna da haɗin kai da amince wa juna da rikon amana, da kuma son juna.

4.0 KAMMALAWA (Conclusion)

Zaurance salo ne na qwarewar harshe da Hausawa ke amfani da shi a matsayin sadarwa ta sirri a tsakanin su. A wannan kashi an tattauna kan ma'ana da iren zaurance da kuma yadda ake aiwatar da zaurance a Hausa.

5.0 TAQAITAWA (Summary)

A wannan kashi an tattauna a kan zaurance. Kashin ya qunshi bayanai kan ma'ana da ire-iren zaurance da kuma yadda ake aiwatar da zaurance.

6.0 AUNA FAHIMTA (Tutor-marked Assignment)

Amsa waxannan tambayoyi :

1. Bayyana ma'anar zaurance
2. Kawo ire-iren zaurance
3. Yaya ake aiwatar da zaurance ?

7.0 MANAZARTA DA WAXANSU ABUBUWA NA QARA NAZARI (Referenc/Further Reading)

Xangambo, A. (2008). *Rabe-Raben Adabin Hausa*. Sabon Tsari.
Zaria : Amana Publishers

Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media
Services.

Manazarta

Abrams, M.H. (1981): *A Glossary of Literary Terms*. Six Edition Halt
Rinehart & Wiston, New York.

- Abdullahi, B.Y. (2001): *Salo Asirin Waka* Fisbas Media Kaduna.
- Ahmed, U.B (1985) *Nau'o'in wasannin kwaikwayon Hausa*. Cibiyar Nazarin Al'adun Nijeriya. Zaria: Jami'ar Ahmadu Bello.
- Ayindaho, K. (1985) "The Present State of African Literature Studies" In *African Literature Studies: The Present State*. Ed Stephen Arnold, Washington; African Literature Association & Three Continent's Press.
- Babajo, A. K. (2011). *Orature: Meaning, Nature and Forms*. A Study Guide for Undergraduate, Kaduna: Slimline Communication.
- Bergery, G. P. (1993). *A Hausa –English Dictionary and English Hausa Vocabulary*: Zaria. Ahmadu Bello University Press.
- Birniwa, H.A. (2005). Tsintar Dame a Kala : Matsayin Karin Magana a Cikin Waqoqin Siyasa. In *Xunxaye Journal of Hausa Studies*. Department of Nigerian Languages. Sokoto : Usman Xanfodiyo University.
- Bunza, A. M. (2002) "Nazarin Al'adun Da Ke Cikin Kaset-Kaset Na Hausa Da Littafan Zamani (1980 – 2002)". *Maqalar Da Aka Gabatar A Taron Qarawa Juna Sani Jami'ar Usman Xanfodiyo Sakkwato*.
- ..... (2006) *Gadon Fexe Al'ada*. Tiwal Nigeria Limited, 16th Akinbaruwa Street, Off Atunrase Street, Surulere, Lagos.
- ..... (2011) "Al'adun Hausawa Jiya da Yau: Ci Gaba ko Lalacewa?" *Takardar da Aka Gabatar a Taron Bukukuwan Xalibai na Makon Hausa*. Sashen Nazarin Harsuna Nijeriya da Ilimin Harshe, Jami'ar Jihar Kaduna, Kaduna.
- Cuddons, J.A (1977). *A Dictionary of Literary Terms*. Revised Edition, London.

- Xangambo, A. (1984): *Rabe-Raben Adabin Hausa Da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Kano: Triumph Publishers.
- Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kaduna: Baraka Press and Publishers Limited.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford University Press.
- Garba, S. (2011). “Salon Sarrafa Harshe A Waqoqin Aqilu Aliyu”. Kundin Digiri na Uku. Zariya: Sashen Harsuna Da Al’adun Afirka, Jami’ar Ahmadu Bello. Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.
- Gusau, S.M (1995). *Dabarun Nazarin Hausa*. Kaduna : Fisbas Media Services.
- .....(2003). *Jagoran Nazarin Wa}ar Baka*. Benchmark Publishers Limited, Kano.
- .....(2006). Tatsuniya (Gatana) : Sigoginta da Hikimominta. Cikin *Mujallar Algaita*, 4,1.
- .....(2008). *Waqoqin Baka A Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu Da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Pulishers Limited.
- .....(2009). Diwanin Waqoqin Baka: Zavavvun Matanoni Na Waqoqin Baka Na Hausa. Kano: Century Research and Publishing Limited.
- .....(2014) *Diwanin Waqoqin Baka*. Juzu’i Na Biyu: Century Research and Publishing Limited Kano-Nigeria.

- Khalil, I. (2009) *Cakuxe cakuxen al'adu a fina-finan Hausa*. Kundi Digirin Na Biyu Jami'ar Usman Xanfodiyo Sakkwato.
- Kirk-Greene, A.H.M (1996). *Hausa Ba Dabo Ba Ne*. Ibadan : Oxford University Press.
- Lado, R. (1964): *Language Teaching – A Scientific Approach*, McGraw-Hill: New York.
- Lenneberg, E. H. (1967): *Biological Foundations of Language*, Wiley, New York.
- Liman, A. A. (2008) “Hegemony and Mass Mediated Culture: A Study of Popular Culture Trends in Postcolonial Northern Nigeria” Ph.D Thesis. Department of English, Faculty of Arts, Ahmadu Bello University Zaria.
- Lorentzon, L. (2007). Is African Oral Literature Literature? *Research in African Literatures*, 38(3), 1-12. Retrieved February 7, 2020, from www.jstor.org/stable/20109492
- Malumfashi, I. (2019): “Kunnenka Nawa? Labarin Hausa a Rubuce” a Cikin *Labarin Hausa a Rubuce 1927-2018* ISSN: 978:978-55352-8-0. Zariya: Xab'in Maxaba'ar Jami'ar Ahmadu Bello
- Muhammad, X. (1978). “Waq'a Bahaushiya”. cikin *Studies in Hausa Language, Literature And Culture*. Kano: Bayero University.
- Mujaheed, A. (2018). “Hankaka Mai Da Xan Wani Naka: Waqoqin Salisu Sa'in Makafin Zazzau a Bakin Mawaqan Qarni na 21”. *Kadaura: Journal of Hausa Multi-Disciplinary Studies*, Vol. 1, No. 4, Special

- Edition. Department of Nigerian Languages and Linguistics, Kaduna State University-Nigeria.
- Mukhtar, I. (2004). *Jagoran Nazarin {agaggun Labarai*. Benchmark Publishers Limited, Kano.
- .....(2004). *Introduction To Stylistics Theories, Practice And Criticism*. Abuja; Country Side Publishers Vol. I.
- Okoh, Nkem. (2008). *Preface to Oral Literature*, Africana First Publishers Limited, Books House Trust, Onitsha Nigeria.
- Okpewho, I. (1990). *Oral Performance in Africa*. Ibadan Spectrum Books. Ltd.
- ..... (1992). *African Oral Literature*. Bloomington IN Indiana University Press.
- Rabi, M. (2011): “Xabi’un Mata a Bakin Mawaqan Baka na Hausa” Kundiin Digiri na Biyu, Sashen Harsuna da Al’adun Afrika, Zariya: Jami’ar Ahmadu Bello.
- Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya (2013) *Makaxi A Mahangar Manazarta: Jerin Takardun da Aka Gabatar a Taron Qara wa Juna Sani Kan Tubar Muhammadu Gambo Mai Kalangu*, Gidan Dabino Publishers.
- Satatima, I.G.(2009). “Waqoqin Baka na Xarsashin Zuciya: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu.” Kundiin Digiri na Uku. Kano: Sashen Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Shipley, J.T. (ed) (1955). *Dictionary of World Literary Terms*. Allens & Unwin Ltd London.
- Taylor, E. (1871). *The Science of Culture*. Cambridge University Press.
- Yakasai, S A. (2012). *Jagorar ilimin Walwalar Harshe*, Sokoto. Garkuwa Media Service Ltd.
- Yahaya, A. B. (1997). *Jigon Nazarin Wa}a* Fisbas Media Service Kaduna.

Yahaya, I.Y. (da wasu) (1992). *Darussan Hausa Don Manyan Makarantun Sakandare* 1 – 3, Ibadan University Press.